

Alexander de Bruin, Francien van Daalen,
Jan Piet Filedt Kok, Idelette van Leeuwen
en Ilja Veldman

Conservatie, restauratie en onderzoek van een zestiende-eeuws prentenboek: het *Heemskerck-album**

1. Inleiding

In de meeste prentenkabinetten worden prenten en tekeningen, op losse opzetcartons of in passe-partout, op naam van de makers (en binnen het werk van een kunstenaar naar onderwerp) geordend in portefeuilles en prentdozen bewaard. Een dergelijke systematische ordening, die het niet alleen mogelijk maakt snel het gewenste blad te vinden en eruit te nemen maar ook nieuw verworven bladen in de ordening in te voegen, is een betrekkelijk modern verschijnsel. In de negentiende eeuw ging men er toe over prenten en tekeningen uit de (kunst)boeken te nemen, waarin ze tot op dat moment al dan niet losbladig bewaard werden. Ook de ordening van prenten op de naam van de maker is een relatief recente ontwikkeling; in de zeventiende en achttiende eeuw werd de ontwerper vaak belangrijker gevonden dan de graveur. In de prentverzamelingen uit die tijd vindt men naast het werk van oorspronkelijke prentkunstenaars als Lucas van Leyden, Dürer, Rembrandt en anderen de prenten naar ontwerp van bijvoorbeeld Rafael en Heemskerck onder hun naam geordend. Daarnaast werd grafiek op onderwerp bewaard, zoals bijbelillustraties, landschappen en dergelijke.

Hoe een zeventiende-eeuwse prentverzameling eruit zag liet de tentoonstelling *De prentschat van Michiel Hinloopen* in 1988 in de zalen van het Rijksprentenkabinet zien. Naast een thematische ordening, waarin een

atlas van Rome een grote plaats innam, vertoonde Hinloopen's verzameling een ordening naar schildersschool, waarin de oudere zeldzame prenten opgenomen waren.¹

In de zestiende eeuw lijkt de naam van de maker nauwelijks een rol bij de ordening van prenten te hebben gespeeld. Het onderwerp was toen het ordeningsprincipe. Twee laat zestiende-eeuwse prentverzamelingen laten een dergelijke thematische ordening nog zien, waarbij bijbelse en allegorische thema's een belangrijke plaats innemen: in het Escoriaal de verzameling van Philips II² en in Wenen die van Ferdinand, aartshertog van Tirol.³ Voor beide verzamelingen is in sterke mate geput uit de prentproductie van Antwerpse uitgevers uit de tweede helft van de zestiende eeuw.

Met het programmatisch in beeld brengen van bijbelse en antieke geschiedenissen en allegorische voorstellingen in prentseries moeten deze Antwerpse uitgevers de ambitie hebben gehad een visueel equivalent van het geschreven woord te verschaffen. Dit soort prentreeksen moeten dan ook bedoeld zijn om, in combinatie met andere reeksen, samengebracht en in gebonden vorm bewaard te worden. Uit de brede marges die veel van deze prenten hebben en de met inkt geschreven nummers in de rechter boven- (of beneden)hoek blijkt dat zij afkomstig moeten zijn uit zulke boeken waarin ze, samengevoegd tot katernen, waren gebonden. Omdat de meeste van zulke albums in de loop van

de tijd uit elkaar gehaald zijn en de prenten onder de naam van de graveurs of ontwerpers zijn opgeborgen, zijn er nog maar heel weinig van dergelijke prentenboeken bewaard.

Door een gelukkig toeval konden in 1988 door het Rijksprentenkabinet twee van dergelijke laat zestiende-eeuwse prentenboeken met in Antwerpen uitgegeven series worden verworven: de *Thesaurus* en het z.g. *Heemskerck-album*. Ze hebben beide een oblong-formaat, net zoals de prenten zelf. Van de prenten in deze twee boeken waren in de meeste gevallen al exemplaren in het Rijksprentenkabinet aanwezig, soms uit een eerste editie, soms uit een latere uitgave; deze losse exemplaren zijn, op naam van de graveur opgeborgen, door de hele verzameling prenten van de Hollandse school verspreid.

Van de vroegste door een uitgever ondernomen bundeling van bijbelprenten, de *Thesaurus sacrarum historiarum veteris (et novi) testamenti*, een uitgave van Gerard de Jode (Antwerpen 1585) was de inhoud dankzij de uitvoerige publikatie van Hans Mielke al bekend; daarom wordt deze aanwinst hier slechts summier besproken.⁴

De band bestaat uit ruim 300 prenten, die in de jaren tussen ca. 1575 en 1585 door Gerard de Jode waren gepubliceerd. In de zeventiende eeuw werd deze collectie aangevuld met tientallen andere zestiende-eeuwse bijbelse reeksen en opnieuw uitgegeven door Claes Jansz. Visscher in Amsterdam. Twee versies van deze zeventiende-eeuwse uitgave van de prentbijbel: het *Theatrum biblicum* uit 1643 en de z.g. *Grooten Figuer-Bibel (Bilderbibel)* uit 1646 met teksten van Jan Philipsz. Schabaelje waren al in de afgelopen jaren verworven.⁵ Van de oorspronkelijke Antwerpse uitgave, waarvan wel exemplaren in Parijs, Londen, het Escoriaal en Brussel bekend waren, was tot dusverre in Nederland geen exemplaar aanwezig.⁶

Wel werden in het Rijksprentenkabinet de aanwezige anonieme prenten uit de *Thesaurus* volgens Mielke-nummers geordend.⁷ Uit het thans verworven exemplaar – bijna 330 prenten in een eenvoudige perkamenten band – blijkt dat veel series van sterk gesletten koperplaten zijn gedrukt en dat het zel-

den om eerste uitgaven van de prenten gaat; dit exemplaar is waarschijnlijk pas omstreeks 1600, na de dood van Gerard de Jode in 1591 samengesteld, want enkele van de opgenomen prenten dragen het adres van zijn weduwe.⁸ Ondanks de veelal matige kwaliteit van de afdrukken geeft het prentalbum een veelzijdig beeld van de laat zestiende-eeuwse bijbelse iconografie en prentkunst.

De kwaliteit van de afdrukken in het tweede prentenboek, het z.g. *Heemskerck-album*, is veel beter: het gaat om 245 gravures, vrijwel allemaal eerste edities, meestal uitgegeven in Antwerpen tussen 1555 en ca. 1575.⁹ In tegenstelling tot de *Thesaurus*, waarin alle prenten door Gerard de Jode zijn uitgegeven en over het algemeen een vergelijkbare stijl vertonen, stammen de bladen in dit boek van verschillende uitgevers en zijn de prenten van de hand van verschillende ontwerpers en graveurs. Niet een uitgever maar een verzamelaar (of prenthandelaar) moet dus verantwoordelijk zijn voor de samenstelling van het album. De prenten naar ontwerp van Maarten van Heemskerck vormen in het album de hoofdmoot: zevenentwintig series en vier losse prenten. Vandaar dat het prentenboek het *Heemskerck-album* is genoemd.

In tegenstelling tot de hierboven genoemde bundels, zijn de prenten in het boek met de achterkanten tegen elkaar geplakt en vervolgens tot katernen gecombineerd. Van een aantal prenten in de bundel waren nog geen exemplaren in de verzameling van het Rijksprentenkabinet aanwezig, terwijl er van andere alleen latere uitgaven waren. Bij de verwerving bestond het geheel nog slechts uit een boekblok, waarvan de band geheel verloren was en dat verder ook nogal sterk geleden had: een deel van de bladen lag los en was zeer broos, het geheel zat vol vlekken en gebruikssporen. Uitgangspunt bij de conservatie en restauratie was dat het album in de oorspronkelijke boekvorm toonbaar en voor geïnteresseerden te raadplegen zou moeten zijn. Na een zorgvuldige bestudering en beschrijving werd besloten, dat het boekblok in de oude staat hersteld en van een eenvoudige band voorzien zou worden, waarbij geen ingrijpende face-lift en schoonmaak van

de prenten werd nagestreefd. De bladen werden van elkaar losgeweekt, vervolgens zijn deze afzonderlijk gerestaureerd, daarna weer op elkaar geplakt en tot katernen gecombineerd om tenslotte in een nieuwe band gebonden te worden.

De grote verrassing bij het losweken van de bladen was de ontdekking van een tot dusverre onbekende met de hand gekleurde houtsnede van *Christus aan het kruis als Goede Herder* uitgegeven door Peter Warnersz. in Kampen omstreeks 1560, die tussen twee prenten geplakt was (zie pp. 215–222).

2. Conservatie en restauratie van het Heemskerck-album

Zoals gebruikelijk zijn aan de eigenlijke restauratie en conservatie van het album een nauwkeurig vooronderzoek en het opstellen van een restauratieplan voorafgegaan. De eigenlijke restauratie werd in het najaar van 1988 verricht door twee van de auteurs van dit artikel, Francien van Daalen en Idelette van Leeuwen, die in deze periode als stagiaires van de Opleiding Restauratoren op het restauratieatelier van het Rijksprentenkabinet werkten onder leiding van de hoofdrestaurator Peter Poldervaart. Van kunsthistorische zijde werd het project begeleid door twee andere auteurs, Jan Piet Filedt Kok, conservator prenten, en Alexander de Bruin, die als student kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in dezelfde periode stage in het Rijksprentenkabinet liep.

2.1 VOORONDERZOEK

Voorafgaand aan een nauwkeurige bestudering en beschrijving van het boekblok en de resten van de band door de twee restauratoren zijn de bladzijden met potlood genummerd en is een lijst van de prenten gemaakt, waarbij deze, voor zover mogelijk, geïdentificeerd en met andere exemplaren vergeleken zijn (zie Bijlage, pp. 199–214).

Van de oorspronkelijke boekband was weinig bewaard: rug, voor- en achterplat, en eventuele schutbladen ontbraken. Een prent met een Latijnse tekst in een ornamentale cartouche vormde de voorzijde van het boekblok en twee prenten met ruïnes de achterzijde (afb. 1a–f). Van de band waren op de

rug van het boekblok resten overgebleven: twee leren stroken, waarop de katernen waren genaaid. Deze naaibanden waren opgebouwd uit een kern van diverse lagen papier met daaromheen een strook leer, die aan de zijde die tegen het boekblok aanzat, was afgedekt met een strook perkament. Vermoedelijk betrof het hier een bindwijze, die in die tijd voor eenvoudig bindwerk werd gebruikt.

Vanuit de katernen was het naaigaren door het midden van de naaibanden gestoken, waarna de draad tussen de naaiband en het boekblok was doorgehaald; daarna was de draad van buitenaf weer door hetzelfde gat ingestoken (afb. 2). Deze binding was niet de eerste van het boekblok. Tussen de hierbij gebruikte naaigaten zijn in de rug van de katernen nog drie andere naaigaten te zien. Bovendien zijn aan de kop en de staart van het boekblok nog extra gaten van een vroegere kettingsteek gevonden (afb. 3).

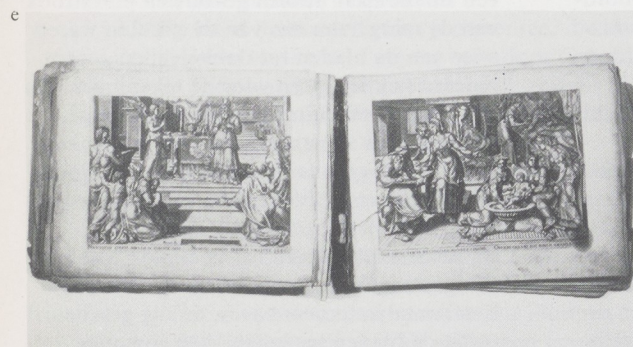
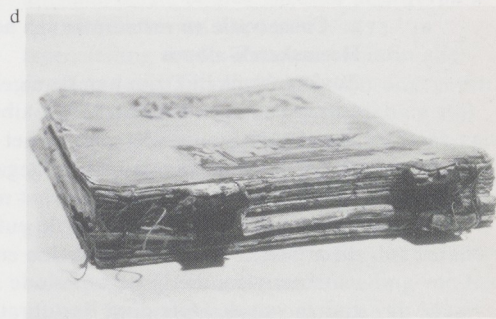
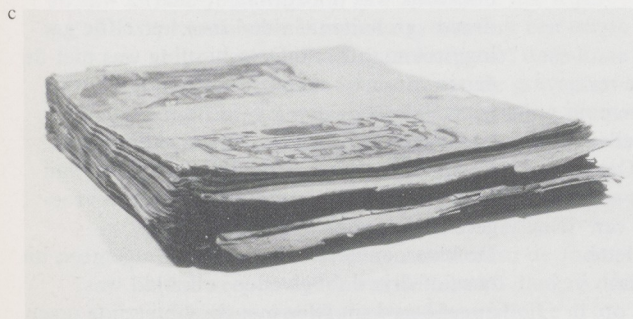
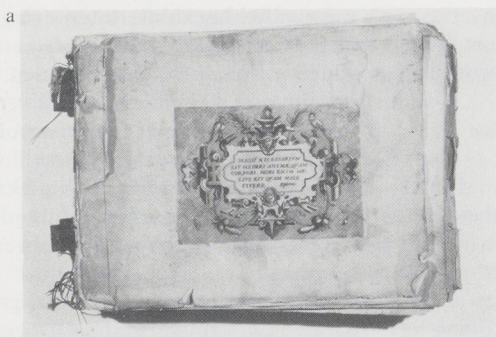
De katernen bestonden over het algemeen uit twee of drie dubbelvellen; elk blad was opgebouwd uit twee met de achterzijde tegen elkaar geplakte prenten en met behulp van een smalle naar binnen gevouwen plakstrook van de marge van één van de prenten waren twee van de bladen tot dubbelvellen gecombineerd (zie afb. 4 en voor de tekeningen van alle dubbelvellen in het album de Bijlage, pp. 199–214). De exacte opbouw van enkele van de los liggende katernen kon pas tijdens de restauratie met zekerheid worden vastgesteld.

Bij de eerste helft van het boekblok was het naaigaren gebroken of niet meer aanwezig. Een aantal katernen was in de rug gescheurd zodat de bladen los lagen. Aan sommige bladzijden ontbraken hoeken, andere hadden scheuren, olie- en andere vlekken of bruine kringen door waterschade. Alle bladen, vooral de los liggende, vertoonden veel oppervlaktevuil.

2.2 RESTAURATIE EN CONSERVATIE

In overleg werd een restauratieplan opgesteld dat uit twee fasen bestond: (1) het uit elkaar halen van het gehele boekblok, zodat alle bladen afzonderlijk gerestaureerd en vervolgens weer tot de oorspronkelijke katernen

Afb. 1a-f. Het Heemskerck-album vóór de restauratie.

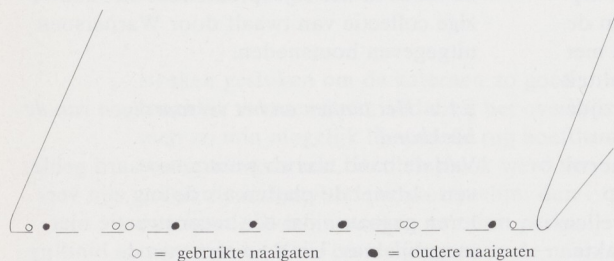
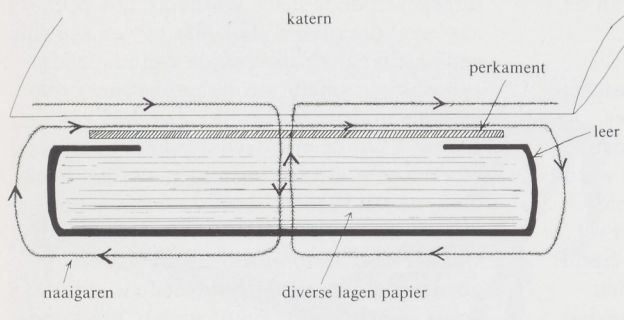
gecombineerd zouden kunnen worden, en (2) het naaien en inbinden van het boekblok in een nieuw gemaakte band. In de volgende paragrafen worden deze werkzaamheden beschreven, steeds voorafgegaan door een samenvatting van de in het restauratieplan geformuleerde uitgangspunten.

2.2.1 *Het uit elkaar halen en de reconstructie van de katernen*

Het van elkaar losweken van alle bladen waaruit het album is opgebouwd, werd noodzakelijk geacht om de individuele prenten te kunnen repareren en de oorspronkelijke dubbelvellen te herstellen. Naar een ingrijpende schoonmaak (zoals het bleken en verwijderen van vlekken) is daarbij niet gestreefd. Nadat de afzonderlijke bladen

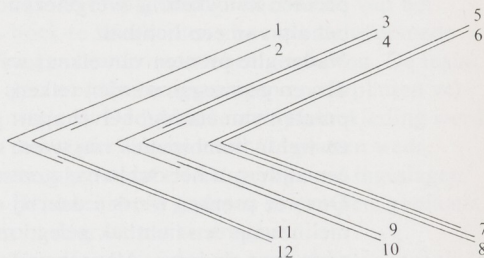
Afb. 2. Tekening van de bindwijze van het album vóór de restauratie.

Afb. 3 (onder). Tekening van de naaigaten in de rug van de katernen.

gerestaureerd waren, moesten ze weer tot losse dubbelvellen op en in elkaar geplakt worden om tenslotte tot de oorspronkelijke katernen gecombineerd te worden. Voorwaarde daarbij was dat, tijdens het uit elkaar halen van het boekblok, het oude naaschema en de opbouw van de dubbelvellen en de katernen aan de hand van nauwkeurige tekeningen gedocumenteerd werden. Begonnen werd met het losmaken en verwijderen van het oude garen en de leren stroken van de katernen. Daarbij werd exact uitgetekend hoe het garen bevestigd was en hoe de katernen in elkaar zaten. Bij de losliggende bladen is gepoogd de oorspronkelijke katernen te reconstrueren aan de hand van: (1) de meest logische volgorde van de prenten op grond van de voorstelling (bij genummerde prenten uit een serie kon deze gevolgd worden); het verloop van scheuren in de kneep (de rug van het dubbelvel), waaruit afgeleid kon worden welke bladen bij elkaar passen; (3) het aan elkaar passen van de scheplijnen in het papier; (4) de overeenkomstige vorm

Afb. 4. Schematische tekening van de opbouw van katern A, bladzijde 1-12.

van de naaigaten en de manier waarop deze soms een stukje waren uitgescheurd. Zo kon ook worden vastgesteld waar een (dubbel)blad miste; bij de restauratie werd hiervoor een blanco blad (tussen blz. 12-13 en blz. 196-197, waar duidelijk een dubbele bladzijde met prenten ontbrak) of een strook (tussen blz. 14-15 en blz. 50-51) toevoegd, waardoor de oorspronkelijke opbouw van de katernen is hersteld. Van elk dubbelvel werd een tekening gemaakt, waarop duidelijk is te zien, hoe de prenten tot een dubbelvel in en op elkaar geplakt waren. Op deze manier werd de opbouw van het boekblok nauwkeurig vastgelegd (zie Bijlage, pp. 199-214). Deze documentatie vormde de basis voor de reconstructie van het boekblok, nadat de afzonderlijke prenten en bladen van elkaar waren losgeweekt en hersteld. Voordat de bladen in water werden gelegd, werden ze met gompoeder droog gereinigd om het oppervlaktevuil te verwijderen. Dit wordt in dit stadium gedaan, omdat oppervlaktevuil zich tussen de vezels van het papier vastzet en niet meer te verwijderen is, wanneer het met water in contact komt. Vervolgens werden de vellen in een (handwarm) waterbad gelegd, waardoor een deel van de (bruine of gele) verkleuringen verdween. Deze verkleuringen zijn namelijk veroorzaakt door zure afbraakproducten in het papier (onder meer van cellulose), die grotendeels in water oplossen. De prenten bleken aan elkaar geplakt te zijn met roggepap (een soort stijfjel); deze lijm werd met een zachte nylon penseel in water verwijderd. Hierna werden de losgemaakte bladen

gedroogd en werden de watermerken van de prenten nauwkeurig overgetekend met behulp van een lichtbak.

Nadat alle prenten van elkaar waren gescheiden en gewassen, werden telkens de vier prenten van één dubbelvel apart genomen, en wel in combinaties van twee: steeds werd één zijde van het dubbelvel gerestaureerd. De twee prenten werden daarbij op een vel melinex op een lichtbak gelegd met de beeldzijde naar onderen. Alle scheuren werden aan de achterzijde van de prenten verstevigd met een strook dun langvezelig Japans papier ('usumino'; ca. 15 gr.) en stijfjesel. Op deze wijze zijn bijna alle dubbelvellen in de rug verstevigd. Gaten werden opgevuld met papierpap, gemaakt van een goede kwaliteit oud papier in dezelfde tint. Nadat één zijde van een dubbelvel op deze wijze gerestaureerd was, werd de andere zijde ingesmeerd met dunne stijfjesel¹⁰, en werden beide op elkaar geplakt. Vervolgens werden de vellen aan de lucht gedroogd. Om de oppervlakte enigszins tegen vuil te beschermen en de bladen meer stevigheid te geven, kregen de vellen een lichte nalijming met dunne gelatine. Tenslotte werden de bladen tussen filtreerpapier, onder bezwaar, vlak gedroogd. Daarna konden de dubbelvellen gevouwen worden en tot de oorspronkelijke katernen worden gecombineerd.

Tijdens het van elkaar halen van de prenten kwam aan het licht dat tussen de op elkaar geplakte bladen het een en ander verborgen was. Op de achterzijde van de prenten in de Passieserie van Wierix uit 1572 (blz. 88-95) bleken zich Latijnse teksten in boekdruk te bevinden; deze vormden, wanneer op de juiste wijze in boekvorm gebonden, een toe-lichting op de passievoorstellungen. Om deze teksten zichtbaar te laten, werden de prenten niet meer met de achterzijde op elkaar geplakt. Omdat deze enkele bladen – die steeds uit twee halve, met de randen aan elkaar geplakte, bladen bestaan (afb. 12a) – niet stevig genoeg zouden zijn, werden zij gedoubleerd met zeer dun Japans papier ('tengujo'; ca. 7 gr.), waardoor de teksten goed leesbaar bleven (afb. 12b). Een grote verrassing was de ontdekking van de ingekleurde houtsnede met tekst in boekdruk,

uitgegeven door Peter Warnersz. (zie pp. 215-222) die tussen bladzijde 155 en 156 was geplakt; langs de linkerzijde van bladzijde 156 was een smalle strook papier met ornamentale opdruk te zien, die een deel van de sierrand van de er tussen geplakte houtsnede bleek te zijn. Bij het bijsnijden van het boekblok, na het binden, moet door het afsnijden een strook van ca. 1 cm aan de rechterzijde van het blad verloren zijn gegaan. Deze, in goede staat bewaarde, houtsnede is aan de voor- en achterzijde ontdaan van lijmresten, in passepartout geplaatst en toegevoegd aan de reeds in het Rijksprentenkabinet aanwezige collectie van twaalf door Warnersoën uitgegeven houtsneden.

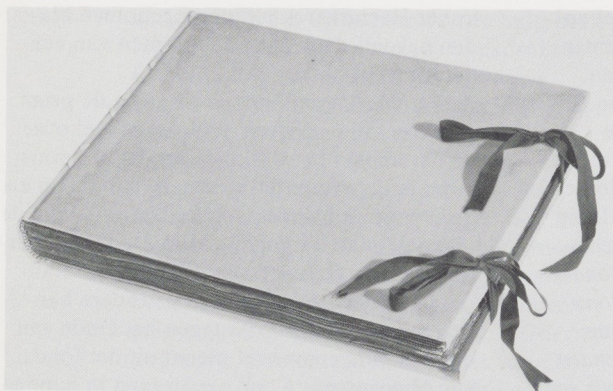
2.2.2 *Het binden en het vervaardigen van de boekband*

Van de band was zo weinig bewaard gebleven – zowel de platten als de rug zijn verloren gegaan – dat een reconstructie niet mogelijk was. Uit de resten van de binding op de rug van het boekblok konden geen conclusies getrokken worden over de vorm van de band, die, zoals uit de naaigaten bleek, waarschijnlijk niet de eerste binding is geweest. Daarom werd besloten een nieuwe band te maken, waarbij van de volgende punten is uitgegaan: (1) aan het boekblok mag door het binden niets veranderd worden; (2) de aan te brengen boekband moet verwijderd kunnen worden zonder schade aan het boekblok aan te brengen (de restauratie moet reversibel zijn); (3) de nieuw te maken band dient van een type te zijn dat in beginsel om het boekblok gezeten zou kunnen hebben. Bovendien moet de nieuwe band vervaardigd zijn van duurzaam materiaal.¹¹

Gekozen is voor een eenvoudige perkamenten band, voorzien van verstevigde platten en sluitlinten.

De katernen van het boek werden genaaid op drie stroken aluin gelooid geiteleer. Vóór het eerste en ná het laatste katern zijn schutbladkaternen, bestaande uit twee dubbelvellen van zeventiende-eeuws lompenpapier, aan het boekblok toegevoegd. Het garen werd steeds door het midden van de leren

Afb. 5. De nieuw perkamenten band van het z.g. Heemskerck-album

stroken gestoken om de katernen zo goed mogelijk vast te zetten, zodat bij het overlijmen zo min mogelijk lijm op de rug hoefde te worden gebruikt. Het boekblok werd vervolgens rondgezet en met konijnelijm dun overlijmd. Overlijmstroken van dun perkament zijn bij deze handeling tussen de naaistroken geplakt. Langs de onder- en bovenzijde van de rug werden op smalle stroken perkament kapitalen gestoken met linnen garen, in geel en naturel.

Voor de bekleding van de band is een vel perkament op maat gesneden en gedoubleerd met Japans papier, geplakt met stijfsel. Een papieren mal ter grootte van de boekblokrug werd op het midden van het gedoubleerde perkament gelegd. Langs de zijranden van deze mal werd het perkament naar binnen gevouwen. Ongeveer 7 mm naast de zo ontstane vouwen werd het perkament weer naar buiten gevouwen, op deze manier werd de kneep van de band voorgevouwen.¹² De uitstekende delen van de naaibanden werden tot aan het boekblok elk tweemaal ingeknipt, zodat aan weerszijden van het naaiband drievoudige splitsels ontstonden. Op plaatsen waar de splitsels door de kneep naar buiten en weer naar binnen gehaald moesten worden, zijn met een els (een kleine priem) gaatjes geprikt. De splitsels van de naaibanden werden er doorgeregen. De platten van het boek, vervaardigd uit grijsbord, werden onder het perkament gelegd en het perkament werd om de nog los zittende platten ingeslagen en voorgevouwen.

Om beschadiging van de uitstekende bladen aan de onregelmatige voorsnede van het boek te voorkomen zijn over de voorsnede zogenaamde oversteken gevouwen. De inslagen werden teruggeslagen en de platten verwijderd. De perkamenten platbekleding werd met stijfsel ingesmeerd, de platten weer teruggeplaatst en het perkament ingeslagen. Het boek werd gesloten in een pers geplaatst om daar 24 uur te drogen.

Vervolgens werden de perkamenten strookjes van de kapitalen door de daarvoor bestemde gaatjes geregen. Er werden gaatjes geprikt voor de sluitlinten en de groen gekleurde linten werden hierdoor geregen. De schutbladen werden met stijfsel vastgeplakt. Nadat het boek nog 24 uur in de pers gedroogd had, was het klaar (afb. 5).

3. Het Heemskerck-album: opbouw, samenstelling en inhoud

3.1 OPBOUW EN SAMENSTELLING

Het z.g. *Heemskerck-album* bevat in de huidige vorm 240 bladzijden met in totaal 244 prenten. Tien bladzijden zijn blanco gelaten; waarschijnlijk is een gering aantal bladen verloren gegaan. De meeste prenten hebben een formaat van ca. 20 × 25 cm en zijn op een formaat papier van ca. 27,5 × 33 cm gedrukt waardoor zij vrij brede marges hebben.¹³ Bij twee series van een kleiner formaat (halve vellen: ca. 27,5 × 17 cm; de *Passie*-serie van Hieronymus Wierix (afb. 12), en de *Sibyllen* van Frans Huys (afb. 18) zijn steeds twee prenten naast elkaar geplakt. De architectuurprenten naar Thiry (afb. 21) zijn telkens per tweetal op één blad papier afgedrukt.

De prenten zijn met de achterkanten tegen elkaar geplakt en tot katernen van verschillende dikte gecombineerd. Uit deze in totaal vierentwintig katernen is het boek volgens een bepaalde thematische logica samengesteld. Het begint met oudtestamentische prentreeksen en vervolgt met nieuwtestamentische series, bijbelse gelijkenissen, allegorische reeksen en eindigt met architectuur- en ornamentprenten. Het zijn voornamelijk reeksen, zevenendertig in totaal, die elk uit vier tot zestien bladen bestaan.

Een opmerkelijke rol spelen twee series car-

touches met Latijnse citaten uit de bijbel en van klassieke auteurs. Deze prenten vormen meestal het eerste blad van een katern en fungeren zo als een soort titelpagina van een thematische afdeling die uit een of twee katernen bestaat. Behalve reeksen treft men her en der verspreid in het album ook losse prenten aan. Vaak betreft het een afbeelding die aansluit bij het onderwerp van de reeksen, zoals Van Gassels *Jona onder de wonderboom* (afb. 6), die voorafgaat aan een *Jona*-serie naar Heemskerck (afb. 7), en Heemskercks *Job op de mestvaalt door zijn vrienden bezocht*, die een serie met *De geschiedenis van Job* naar dezelfde kunstenaar afsluit. Soms is echter een serie uit elkaar gehaald en door het album heen verspreid, zoals vier bladen uit Heemskercks *Voortreffelijke vrouwen uit de bijbel*, die zinvol over de oud- en nieuw-testamentische categorieën zijn verdeeld (afb. 8 en 10). Minder logisch is de plaatsing van enkele prenten uit een *Tobias*-serie naar Hans Bol (afb. 8) en van vijf bladen uit een serie met mythologische scènes uit de *Metamorfosen* van Ovidius (afb. 7). In dergelijke gevallen kan men vermoeden dat overgebleven prenten simpelweg over de resterende lege bladzijden verdeeld zijn.

3.2 ONTWERPERS, GRAVEURS EN UITGEVERS

De Nederlandse prentkunst uit de tweede helft van de zestiende eeuw is een produkt van samenwerking tussen uitgevers, ontwerpers en graveurs. De prentuitgevers, die behalve voor de distributie waarschijnlijk ook zorgdroegen voor het in oplage drukken van prenten, zullen vaak het initiatief tot de uitgave van de prenten hebben genomen, aan de ontwerper opdracht hebben gegeven tot het vervaardigen van ontwerptekeningen en aan de (beroeps)graveurs tot het in de plaat snijden van de prenten. Vaak is het aandeel van elk der drie partners op de prenten zelf vermeld door middel van Latijnse afkortingen achter de namen: bij de uitgever *exc(udit)* (heeft deze prent uitgegeven), bij de ontwerper *inv(enit)* (heeft deze prent ontworpen) en bij de graveur *fe(cit)* (heeft deze prent gemaakt) of *sc(ulpsit)* (heeft deze prent gegraveerd). Dankzij de op de prenten gegeven informatie is er betrekkelijk veel over de

in het Heemskerck-album opgenomen bladen bekend. Ook zijn veel prenten van een datering voorzien.

Zulke dateringen – het jaar waarin de prent gegraveerd is – zeggen nog niet zoveel over de datum van het drukken, omdat uitgevers jaren lang prenten in voorraad hadden en als deze voorraad was uitgeput al naar gelang de vraag de platen opnieuw afdrukten. Wel werden de uitgeversadressen gewoonlijk veranderd wanneer prentfondsen in andere handen overgingen. Zo zijn tegen het einde van de zestiende eeuw veel platen uit het fonds van Hieronymus Cock overgegaan in handen van de uitgeversfamilie Galle en hebben zij, na de dood van Johannes Galle, in het midden van de zeventiende eeuw het grote fonds van Claes Janszoon Visscher bereikt. Vrijwel alle afdrucken in het Heemskerck-album behoren echter tot een eerste editie en zijn van een uitstekende kwaliteit, omdat de platen nog niet versleten waren.

Verreweg het grootste aantal prenten in de bundel stamt uit de twee grote Antwerpse uitgeversfondsen van de tweede helft van de zestiende eeuw: dat van Hieronymus Cock (ca. 1508–1570) en van Gerard de Jode (1509–1591). Daarnaast is één (onvolledig opgenomen) serie van ca. 1560 uitgegeven door de minder bekende Antwerpse uitgever Martinus Peeters (ca. 1500–1570) en een andere serie uit 1555 door Cornelis Bos (ca. 1510–1556), die in dat jaar Antwerpen had verlaten en zijn toevlucht had gezocht in Groningen.¹⁴

Een groot deel van de prenten draagt geen uitgeverssignatuur. Opvallend is, dat deze prenten bijna alle door Philips Galle tussen 1563 en 1569 gegraveerd zijn. Over Galle's activiteit als uitgever in Haarlem, de stad waar hij werkzaam was voordat hij zich in 1570 officieel als uitgever in Antwerpen vestigde, is niets met zekerheid bekend. Aanmerkelijk is evenwel, dat hij in Haarlem, naast zijn werk voor Cock, ook zelf prenten uitgaf, vooral naar eigen ontwerp en dat van Heemskerck.¹⁵ Enkele van deze series zijn van verklarende teksten in boekdruk onder de prenten voorzien, meestal in het Nederlands en het Frans als vertaling van de gegraveerde Latijnse onderschriften. Het is

aannemelijk dat Galle hiervoor de hulp heeft ingeroepen van de Antwerpse boekdrukker Christoffel Plantijn, waarmee hij nauwe banden onderhield. Zulke onderschriften in boekdruk vindt men alleen bij de vroege uitgaven van de prenten.¹⁶

Het grootste deel van de prenten is, zoals gezegd, naar ontwerp van Maarten van Heemskerck, maar een andere prentontwerper die ook veelvuldig in het album voorkomt is Gerard van Groeningen, die in een enigszins vergelijkbare stijl werkte. Verder treffen we prenten aan naar Lucas van Gassel, Hans Bol, Crispijn van den Broeck, Anthonie Blocklandt, Frans Floris en Léonard Thiry. Dat het grootste aantal prenten naar Heemskerck is gemaakt is overigens niet zo verwonderlijk aangezien Heemskerck in het derde kwart van de zestiende eeuw de meest produktieve prentontwerper in de Nederlanden was. De Heemskerck-prenten in het album behoren alle tot het latere werk (de vroege etsen van Coornhert ontbreken) en zijn voor het grootste gedeelte gegraveerd door Philips Galle, die daardoor één van de meest voorkomende graveurs is die in het album vertegenwoordigd zijn. Daarnaast treft men prenten aan van Dirck Volkertsz.

Coornhert, Lucas en/of Jan Doetechum, Hieronymus Wierix, Herman Jansz. Muller, Pieter Nagel en Frans Huys.

De vroegste serie in het album is de door Coornhert naar Heemskerck gegraveerde *Lof op de deugdzame huisvrouw* uit 1555. De laatst gedateerde serie is Heemskercks *Beloning van vlijt en arbeid* (1572), gegraveerd door Galle. Ook de door Gerard de Jode uitgegeven *Passie van Christus* van Hieronymus Wierix is 1572 gedateerd. Dit jaartal is de meest recente datum die in het album voorkomt.

Het album bevat echter ook prenten die niet gedateerd zijn en die uit de jaren kort na 1572 kunnen stammen, zoals Van Groeningen serie *Gedenkwaardige handelingen in en rond de tempel* (die later in de *Thesaurus* is gebruikt) en de door Galle naar Blocklandt gegraveerde serie *Vrome vrouwen uit de Evangelien*.¹⁷ Opvallend is, dat prenten naar een andere produktieve prentontwerper, de Antwerpenaar Maarten de Vos, die vanaf de

jaren tachtig circuleerden, in het album geheel ontbreken.

Op grond hiervan zijn er twee mogelijkheden aangaande de ontstaansgeschiedenis van het album: of de prenten zijn gedurende een wat langere periode verzameld en in de jaren zeventig tot een album verwerkt, of ze zijn niet lang na 1572 gezamenlijk gekocht uit de voorraad van een handelaar en op dat moment bijeengevoegd.

De variëteit aan watermerken van de verschillende series (zie de Bijlage) maakt in ieder geval duidelijk dat de prenten op verschillende momenten zijn gedrukt. Deze watermerken geven echter nauwelijks concrete aanwijzingen voor een datering van het drukken. Wel kan men stellen dat ze karakteristiek zijn voor de laatste decennia van de zestiende eeuw. Op grond van al deze gegevens is het aannemelijk dat de bundel tegen 1580 is samengesteld.

3.3 DE ZEVENTIEN HOOFDSTUKKEN VAN HET ALBUM

De geleding van het album wordt aangebracht door de reeds genoemde cartouches met Latijnse citaten, die aan twee verschillende prentseries zijn ontleend. De ene serie bestaat uit een titelpagina met twaalf bijbelteksten in het Latijn en de andere uit een titelpagina met twaalf citaten van klassieke schrijvers. Beide reeksen zijn gegraveerd door Frans Huys naar ontwerp van Hans Vredeman de Vries en in 1557 uitgegeven door Gerard de Jode. In het album zijn zeven prenten uit de eerstgenoemde serie en zeven (plus de titelpagina) uit de tweede serie gebruikt. De teksten in de cartouches zijn uitspraken met een religieus-filosofisch of moralistisch-filosofisch karakter en zijn in de meeste gevallen van toepassing op de inhoud en de strekking van de prenten die erop volgen. Zo verdelen zij de bundel in zestien afdelingen, terwijl de zeventiende en laatste afdeling, gewijd aan afbeeldingen van fonteinen en klassieke ruïnes, wordt ingeluid door een titelpagina die tot deze reeks behoort. Voor het gemak zullen deze afdelingen in het vervolg als 'hoofdstukken' worden aangeduid. Voor de plaatsing van de prenten op de betreffende bladzijden van het album,

Afb. 6. Bladzijde 7 in het z.g. Heemskerck-album: Jan of Lucas van Doetechum(?) naar Lucas van Gassel, *Jona onder de wonderboom*, ets, uitgave Hieronymus Cock, ca. 1560–70.

voor hun makers, edities en literatuurverwijzingen raadplege men de bijlage.

Het eerste hoofdstuk van de bundel, dat twee katernen omvat (blz. 1–20, katern A en B), begint met een citaat van de filosoof Epictetus, dat in vertaling luidt: 'Het is noodzakelijker de ziel te genezen dan het lichaam; want het is beter te sterven dan slecht te leven.'¹⁸ Deze uitspraak wordt gevolgd door geschiedenissen uit het Oude Testament waarop deze uitspraak zeker van toepassing is: het verhaal van de drie jongelingen in de brandende oven uit Daniël 3, de geschiedenis van Jona en die van Job. De eerste serie *De drie jongelingen in de vurige oven* (1565) naar Heemskerck laat in vier prenten zien hoe, ondanks het bevel van koning Nebucadnezar, drie Joodse jongelingen weigerden een afgodsbeeld te aanbidden. Toen zij vervolgens in de brandende oven terecht kwamen bleken zij door toedoen van een engel onaantastbaar voor de vlammen. Zo wilden de drie jongelingen liever sterven dan hun God loochenen: inderdaad liever een gezonde ziel dan een gezond lichaam.

Afb. 7. Bladzijden 8–9 in het z.g. Heemskerck-album: Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, (links) *Jona vlucht voor de opdracht van God*, (rechts) *Jona wordt door de walvis op het land gespuugd*, blad 1 en 2 uit serie *Geschiedenis van Jona*, gravures, 1566.

De geschiedenis van Jona wordt eerst vertegenwoordigd door een losse prent, *Jona onder de wonderboom* (afb. 6). Het blad is afkomstig uit een serie *Landschappen met bijbelse figuren* naar Lucas van Gassel. Jona zit onder de boom, die God had laten groeien om hem schaduw te geven, mokkend over het feit dat Nineve niet ten onder gaat, zoals hij had moeten prediken. Tweemaal zegt hij volgens de bijbeltekst, dat hij liever wil sterven dan leven (Jona 4:3 en 4:8), totdat God hem terechtwijst. De serie *De geschiedenis van Jona* (1566) naar Heemskerck geeft behalve deze scène ook de voor-geschiedenis weer. Jona tracht Gods opdracht om naar Nineve te gaan te ontvluchten. Tijdens een storm overboord gezet en door een walvis opgeslokt wordt hij weer aan land gespuugd (afb. 7). Na Jona's prediking hebben de inwoners van Nineve berouw over hun zondige levenswandel en worden daarom door God gespaard voor de ondergang.

Het derde thema is *De geschiedenis van Job*: een serie naar Heemskerck uit 1563, waarvan het eerste blad ontbreekt. Het ligt voor de hand dat op de achterzijde van het hier thans ontbrekende dubbelblad een cartouche met tekst was geplakt dat een nieuw hoofdstuk inluidde. Van sterven is immers bij de geschiedenis van Job, ondanks al het geestelijk en lichamelijk leed, geen sprake. Satan beweerde dat de vrome Job slechts dankzij zijn voorspoed aan zijn vroomheid vasthield. Om Jobs geloof op de proef te stellen liet God toe dat Job het slachtoffer van onvoorstelbare rampen werd: het verlies van zijn veestapel, personeel en kinderen. Tenslotte wordt Job getroffen door kwaadaardige zweren, zodat hij zich op een mesthoop terugtrekt. Daar trachten zijn drie vrienden hem ervan te overtuigen dat God in zijn rechtvaardigheid Job vanwege een verborgen schuld gestraft moet hebben. Uiteindelijk valt hem een nog grotere voorspoed ten deel dan vóór zijn beprovingen. Een losse prent naar Heemskerck, *Job op de mestvaalt door zijn vrienden bezocht* (1556), laat nog eens de meest essentiële episode uit het verhaal van Job zien en besluit zo het eerste gedeelte van het album.

Afb. 8. Bladzijden 32–33 in het z.g. Heemskerck-album: (links) Jan of Lucas van Doetechum(?) naar Hans Bol, *Het vertrek van Tobias en de engel naar Medië*, blad 2 uit serie *Geschiedenis van Tobias*, ets, uitgave Gerard de Jode, 1565, (rechts) Anoniem naar Maarten van Heem-

kerck, *Suzanna*, blad uit serie van *Acht voortreffelijke vrouwen uit de bijbel*, gravure, uitgave Martinus Peeters, ca. 1560.

Het tweede hoofdstuk (katern C–D, blz. 21–40) begint met een citaat van Plato: ‘Dapperheid zonder rechtvaardigheid heeft geen nut, maar indien allen rechtvaardig zouden worden, zouden we aan dapperheid geen behoefte hebben.’¹⁹ Opnieuw wordt dit motto gevolgd door prenten met een oud-testamentisch onderwerp. De eerste serie, *De geschiedenis van Daniël en koning Cyrus* (1565) naar Heemskerck toont hoe Daniël het bedrog van de Baälpriesters onthult, de draak vernietigt die door het volk aanbeden wordt, hoe hij in de leeuwekuil geworpen wordt en daar vervolgens weer ongedeerd uit te voorschijn komt. Dan volgt een losse prent, *Het vertrek van Tobias en de engel naar Medië* (afb. 8), het tweede blad uit de serie *De geschiedenis van Tobias* (1565) naar Hans Bol, waarvan nog twee andere bladen verderop in het album verschijnen. Deze serie is waarschijnlijk als aanvulling van een katern gebruikt want deze prent, noch de twee andere Tobias-prenten, blijken veel relatie te hebben met de thematiek van de hoofdstukken waaraan zij zijn toegevoegd.

Inhoudelijk is wel de volgende losse prent op zijn plaats: Heemskercks *Suzanna*, die oorspronkelijk uit een serie van *Voortreffelijke vrouwen uit de bijbel* stamt, maar hier als inleiding fungeert op de serie uit 1563 die *De geschiedenis van Suzanna* gedetailleerd weer-geeft. Het motto uit de cartouche – dapper-

heid die het niet zonder rechtvaardigheid kan stellen – is bij uitstek van toepassing op de kuis Suzanna die de verleidingspogingen van oude mannen weerstond, vals beschuldigd werd van overspel en gered werd door de jonge Daniël die als rechter optrad en haar onschuld wist te bewijzen.

Dit tweede hoofdstuk wordt afgesloten met een losse prent, *Pyrrha en Deucalion*, die uit een serie *Metamorfosen* stamt, waarschijnlijk naar ontwerp van Gerard van Groeningen.²⁰ Van deze serie, die oorspronkelijk uit twaalf bladen bestaat, zijn vijf prenten op verschillende plaatsen in het album opgenomen. Net als de *Tobias*-serie heeft deze serie blijkbaar ook als bladvulling gefungeerd, soms op grond van een inhoudelijke relatie. Een verbinding tussen het verhaal van Pyrrha en Deucalion (Ovidius, *Metamorfosen* 1) en het citaat uit Plato is nog wel te leggen: het vrome en rechtvaardige echtpaar werd als enige van de mensen door Jupiter gespaard voor de zondvloed en zij werden de stamouders van een nieuw mensengeslacht dat zij uit stenen maakten.

Het citaat bij het derde hoofdstuk (katern E; blz. 41–50), is afkomstig uit Cicero’s *De amicitia* (Over vriendschap) en luidt: ‘Niet alleen Fortuna is blind, maar ook een ieder die zij in haar macht heeft. Het gevolg is dat deze personen dronken van eigendunk boven

Afb. 9. Bladzijden 50–51 in het z.g. Heemskerck-album: (links) Jan of Lucas van Doetechum(?) naar Gerard van Groeningen (?). Aeneas' vlucht uit het brandende Troje, ets, uit een serie *Metamorfosen*, uitgegeven door Gerard de Jode, ca. 1570, (rechts) Frans Huys naar Hans Vrede-

man de Vries, *Cartouche met citaat uit Cicero*, gravure, uit een serie van 12 *cartouches* met citaten van antieke schrijvers, uitgegeven door Gerard de Jode, 1557.

zichzelf uitstijgen en er is niets onuitstaanbaarders op de wereld, dan een van Fortuna's zotten.²¹ Dit citaat waarschuwt dus een ieder die het voor de wind gaat tegen hoogmoed. Het hoofdstuk begint met een serie van Wierix, waarin de heldendaden van het krijgshaftige joodse geslacht der Makkabeeën zijn voorgesteld, strijdend tegen hun vreemde overheersers. Uitgekozen zijn de hoogtepunten uit beide oudtestamentische boeken der Makkabeeën: de verovering van de tempel door koning Antiochus, de dood van Mattathias (die stervend het Joodse volk nog tot vroomheid maant), de overwinning van Judas Makkabeüs en de nederlaag en dood van Nicanor en Timotheüs. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een losse prent uit de al eerder genoemde serie *Metamorfosen*: de door Ovidius (boek XIII) beschreven *Vlucht van Aeneas uit het brandende Troje* (afb. 9). Deze scène lijkt eerder gekozen te zijn vanwege de gemeenschappelijke factor oorlog en strijd dan vanwege het thema hoogmoed dat door het motto wordt uitgedragen; de brandende stad sluit visueel fraai aan bij de brandende stad op de laatste prent van de geschiedenis van de Makkabeeën.

Het vierde hoofdstuk (blz. 51–58, katern F) begint met een cartouche met een citaat van Cicero (afb. 9). Dit citaat is afkomstig uit *De officiis* (Over plichten) en luidt in vertaling:

'Er is niets lovenswaardigers en nobelers dan onverschilligheid ten aanzien van geld wanneer men het niet heeft, of het vrijgevig weg te geven aan liefdadigheid wanneer men het wel heeft.'²²

De prentenreeks die volgt heeft echter weinig met geld of liefdadigheid te maken. In de *Geschiedenis van Athalia* (2 Koningen 13) naar Heemskerck wordt verteld hoe koningin Athalia haar eigen kleinkinderen laat vermoorden om zelf te kunnen regeren; en hoe vervolgens Joas, die door priester Joad van de slachtpartij was gered, op de troon wordt gebracht en de Baäl-cultus uitroeit. Uit de reeds genoemde serie *Voortreffelijke vrouwen uit de bijbel* is vervolgens Heemskercks *Abigail* opgenomen (afb. 10). In het geval van Abigail (1 Samuel 25) speelt liefdadigheid wel degelijk een rol. Als echtgenote van Nabal verschaft zij David en zijn mannen, die op de vlucht waren voor Samuel, voedsel en kleding. Zij vormt daarmee een goede illustratie van het tweede deel van het motto van dit hoofdstuk. Dit geldt ook voor het volgende blad, Heemskercks *Aanbidding van de Koningen* (afb. 10). De plaatsing van deze prent in de context van wegschenken is wellicht mede ingegeven doordat Heemskerck de Koningen hun geschenken laat geven aan de voet van een quasi-antiek beeld van Caritas, de Naastenliefde.

Met deze prent – weliswaar midden in een

Afb. 10. Bladzijden 56–57 in het z.g. Heemskerck-album: (links) Anoniem naar Maarten van Heemskerck, Abigail, blad uit serie van Acht voortreffelijke vrouwen uit de bijbel, gravure, uitgave Martinus Peeters, ca. 1560, (rechts) Philips Galle naar Maarten van Heem-

kerck, Aanbidding der Koningen, gravure, uitgave Hieronymus Cock, ca. 1565.

katern – wordt het gedeelte met nieuwtestamentische onderwerpen ingeluid. De laatste prent van het hoofdstuk, *Christus op de Olijfberg* naar Crispijn van de Broeck, past uiteraard in deze nieuwe categorie, maar heeft niets met het motto van het hoofdstuk te maken.

Een opmerkelijk omvangrijk hoofdstuk is het vijfde (katernen G, H, en voor de helft I, blz. 59–96), opgebouwd uit vier prentenseries. In de cartouche leest men een citaat uit het boek Wijsheid 15:3 in de Vulgaat: ‘Want U kennen is volkomen gerechtigheid en weten van Uw macht is de wortel der onsterfelijkheid’.²³ God heeft zich geopenbaard middels Zijn zoon Christus. Kennis van God krijgt men door de openbaring van en de daden en wonderen die Christus tijdens zijn leven op aarde heeft verricht en het besef hiervan leidt tot het eeuwige leven ofwel de onsterfelijkheid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in dit hoofdstuk de handelingen en genezingen van Christus het onderwerp zijn. De eerste grote prentenserie, *Gedenkwaardige handelingen in en rond de tempel* naar Gerard van Groeningen is met titelpagina en al opgenomen.²⁴ Voorgesteld zijn allerlei gebeurtenissen uit het Nieuwe Testament waarbij de tempel de plaats van handeling is. Zo veel mogelijk chronologisch opgezet begint de reeks met Zacharias, die na de

aankondiging van Johannes’ geboorte, de tempel verlaat (afb. 11), dan Christus’ besnijdenis en presentatie in de tempel, en latere handelingen in de tempel, zoals genezingen en predikingen, de scène met de overspelige vrouw en de uitdrijving van de geldwisselaars uit de tempel.

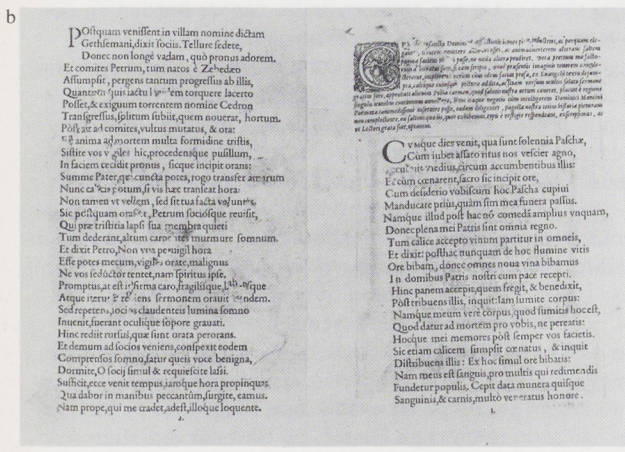
De volgende twee series zijn door elkaar heen ingebonden: *De wonderen van Christus* naar Van Groeningen en *Vrome vrouwen uit de evangeliën* naar Blocklandt. In de eerst genoemde serie, die incompleet is (drie bladen missen) fungeren scènes als de bruiloft in Kanaän, de opwekking van Lazarus, de genezing van een bezetene, van verlamden, van een blinde, van de bloed vloeiende vrouw en het wonder van de broden en de vissen. In de reeks van Blocklandt treedt opnieuw de bloed vloeiende vrouw op, naast de zondares die Christus’ voeten wast, de Samaritaanse vrouw aan de bron, de overspelige vrouw en de genezing van de kromgegroeide vrouw. Hier ontbreekt de vijfde prent uit de serie, de voorstelling van Christus en de Kanaänitische vrouw. Of twee dubbelbladen zijn verloren gegaan, of de ontbrekende prenten misten reeds in de verzameling van de samensteller van het album; inhoudelijke redenen voor het weglaten zijn niet aan te voeren.

De laatste serie van het hoofdstuk is de zestiendelige *Passie van Christus* van Hierony-

Afb. 11. Bladzijden 60-61 in het z.g. Heemskerck-album: Lucas van Doetechum naar Gerard van Groeningen, titelblad en blad 1: Zacharias verlaat de tempel, uit serie Gedenkwaardige handelingen in en rond de tempel, etsen, uitgave Gerard de Jode, ca. 1560-70.

Afb. 12 (a en b). Bladzijde 88 in het z.g. Heemskerck-album, voor- en achterzijde: Hieronymus Wierix, titelblad en blad 1: Het Laatste Avondmaal, uit serie De Passie van Christus, gravures, uitgave Gerard de Jode, 1572; op de achterzijde Latijnse teksten in boekdruk.

mus Wierix uit 1572 (afb. 12a-b), waarvan telkens twee bladen naast elkaar op een bladzijde zijn geplakt. Deze reeks eindigt met de Opstanding van Christus, te beschouwen als de kern van het mysterie van de onsterfelijkheid.

Het zesde hoofdstuk (blz. 97-110, de tweede helft van katern I en katern J), begint met een citaat dat volgens het titelblad uit 'Ecclesiast. xxi' stamt, maar dat een variatie op (en verduidelijking van) de Vulgatatekst van Prediker 12:3 is. Vertaald luidt de spreuk: 'Vrees God en onderhoud zijn geboden. Want daarin bestaat de volmaaktheid van de mensen'.²⁵ Men zou nu een serie van de Tien Geboden verwachten, maar in plaats daarvan komt Heemskercks serie de Vier evangelisten uit 1562 (afb. 13)²⁶, gevolgd door Vier evangelisten (1566) op één blad naar Frans Floris. Heemskercks Leven van Johannes de Doper (1564) besluit het hoofdstuk, waarin dus in feite afbeeldingen van de vijf personen zijn gebundeld die als prediker of evangelist bij het verkondigen van de evangelische boodschap de belangrijkste rol hebben gespeeld.

Het zevende hoofdstuk (blz. 111-118, katern K) wordt ingeleid met een citaat uit Seneca's De beneficiis (Over weldaden): 'We hebben niet een tekort aan tijd, maar we verspillen te veel. We hebben dus niet een te kort leven,

Afb. 13. Bladzijden 100–101 in het z.g. Heemskerck-album: Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, Lucas en Johannes de Evangelisten, uit serie van Vier evangelisten, gravures met Latijnse onderschriften in boekdruk, uitgave Hieronymus Cock, 1562.

maar we maken het kort door het te verspillen'.²⁷

Het verspillen van tijd (en geld!) wordt geïllustreerd aan de hand van de in Lucas 15 vertelde *Geschiedenis van de Verloren Zoon* (1562) van Heemskerck. De verloren zoon jaagt zijn vaderlijk erfdeel erdoor en vervalt in de diepste ellende. Wanneer hij naar huis terugkeert neemt zijn vader hem liefdevol weer op. Algemeen wordt deze gelijkenis gezien als de terugkeer van de van het geloof afgedwaalde mens.

Afb. 14 (onder). Bladzijde 118 in het z.g. Heemskerck-album: Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, Christus als het licht van de wereld, gravure 1564.

Hoe af dwalen van de leer vermeden kan worden laat de laatste prent uit dit hoofdstuk zien: Heemskercks *Christus als het licht van de wereld* (1564) (afb. 14). Deze voorstelling is een visualisering van Johannes 8:12, waarin Christus zegt: 'Ik ben het licht van de wereld. Wie mij volgt, dwaalt niet rond in duisternis, maar zal het licht van het leven bezitten'.

Het achtste hoofdstuk (blz. 119–126, katern L) begint met een citaat uit Johannes 3:16: 'Zo zeer immers heeft God de wereld lief gehad, dat hij zijn enig geboren zoon heeft gegeven, opdat al wie in hem gelooft niet verloren zal gaan, maar het eeuwig leven zal hebben'.²⁸ Ook deze categorie bevat, net als de vorige, een bijbelse gelijkenis: *De gelijkenis van de talenten* uit Matteüs 25. De moraal van deze gelijkenis is dat ieder zijn door God gegeven aanleg naar beste vermogen moet aanwenden. De mens die dat niet doet wordt in de 'buitenste duisternis' geworpen en zal dus niet het eeuwige leven hebben, waarvan in de tekst in de cartouche sprake is.

Gelijkenissen vinden we ook in het negende hoofdstuk (blz. 127–139, katernen M en N), dat opent met Romeinen 14:10–13: 'Allen zullen wij geplaatst worden voor de rechterstoel van God. Zo zal dan ieder rekenschap moeten afleggen voor zichzelf. Laten wij dus

Afb. 15. Bladzijden 142–143 in het z.g. Heemskerck-album: Pieter Nagel naar Gerard van Groeningen, (links) *Het voeden van de hongerigen*, (rechts) *Het lessen van de dorstigen*, uit serie *Het laatste Oordeel en de*

werken van barmhartigheid, gravures, uitgave Gerard de Jode, ca. 1570–80.

voortaan elkander niet veroordelen, maakt liever het voornemen uw broeder geen aanstoot of ergernis te geven.²⁹ Dit citaat luidt de serie naar Heemskerck, *De gelijkenis van het koninklijk bruiloftsmaal* (oftewel *van de onwillige genodigden*), in (Matteüs 22 en Lucas 14). In deze gelijkenis staan de genodigden, die om materiële redenen weigeren aan de uitnodiging gevolg te geven, voor degenen die de uitnodiging tot het Christelijke heil niet aanvaarden en daarvoor op de Dag des Oordeels verantwoording zullen moeten afleggen. De geschiedenis loopt op dezelfde manier af als de gelijkenis van de talenten. De man die geen bruiloftskleed draagt en die dus niet geschikt is om de hemel te betreden wordt in de 'buitenste duisternis' geworpen. Een inhoudelijke relatie met de verwijzing naar het Laatste Oordeel in de cartouche is dus zeker aanwezig. Dit geldt ook voor de serie die nu volgt, Heemskercks *De acht zaligsprekingen* uit Matteüs 5. Deze zaligsprekingen uit de Bergrede bevatten de zaligverklaring van personen die op grond van hun eigenschappen en daden zeker het Koninkrijk der Hemelen zullen betreden: de armen van geest, treurende, zachtmoedigen, zij die honger en dorst hebben, barmhartigen, zij die rein van hart zijn, vredestichters en zij die vervolgd worden. Uit de serie ontbreken overigens blad 4 en 5. Waarschijnlijk is ook hier een dubbelblad verloren gegaan.

Het tiende hoofdstuk (blz. 140–148, katern O) begint met een citaat uit Johannes 4:24: 'God is geest en al wie Hem aanbidden moeten Hem in geest en waarheid aanbidden'.³⁰ Deze cartouche wordt gevolgd door *De werken van barmhartigheid*, gegraveerd door Pieter Nagel naar Van Groeningen (afb. 15). De serie begint, zoals ook in Matteüs 25:31–34, met het *Laatste Oordeel*. Het onderwerp van de prenten sluit goed aan bij de voorafgaande gelijkenissen, want ook hier zullen degenen die barmhartigheid betonen het eeuwige leven krijgen. Het begraven der doden als zevende der goede werken wordt niet in de bijbel vermeld, maar fungeert vanaf de dertiende eeuw wel in de stichtelijke literatuur. Het kan zijn dat om die reden de prent met Icarus en Daedalus uit Van Groeningens *Metamorfosen* het hoofdstuk besluit. Want niet alleen is daar de val van Icarus in de zee uitgebeeld, maar prominent op de voorgrond ook Daedalus die het lijk van zijn zoon begraaft, zoals ook Ovidius in zijn *Metamorfosen* (boek VIII) vertelt.

Het citaat bij het elfde hoofdstuk (blz. 149–168, katernen P en Q) is Jacobus 1:27: 'Zuivere en onbevleete vroomheid in de ogen van onze God en Vader is dit: wezen en weduwen opzoeken in hun nood en zich zelf vrijwaren voor de besmetting van de wereld'.³¹ De strekking hiervan lijkt overigens eerder van toepassing op het vorige

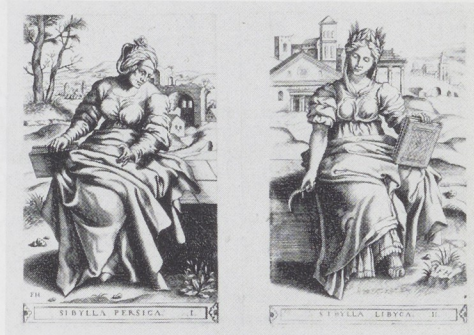
Afb. 16. Bladzijde 150 in het z.g. Heemskerck-album: Pieter Nagel (?) naar Gerard van Groeningen (?), Hieronymus, uit serie Vier Kerkvaders, gravure, uitgave Gerard de Jode, ca. 1570-80.

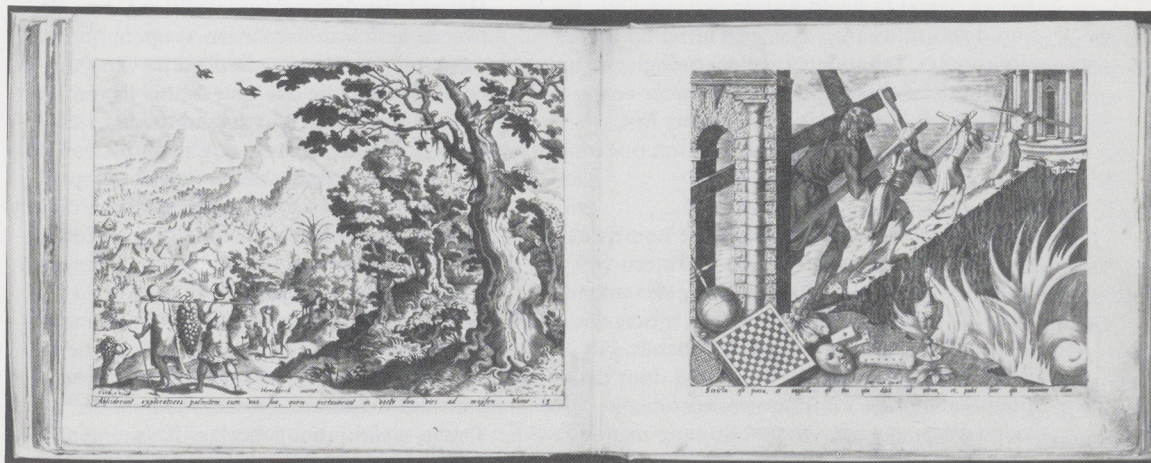
hoofdstuk dan op de prenten die nu komen: *De vier kerkvaders* (afb. 16) en de *Terugkeer van de verspieters uit het Beloofde Land* (afb. 17). Vanouds wordt deze episode uit Numeri 13 als een typologie beschouwd van Christus' kruisdraging. Het lijkt dan ook niet toevallig dat deze prent gevolgd wordt door een voorstelling van *De enge poort en de smalle weg* (afb. 17), een visualisering van Matteüs 7:13-14. De smalle weg die naar het eeuwige leven leidt wordt gekozen door mensen die in navolging van Christus ieder hun eigen kruis dragen. De tegenhanger van de prent, de brede weg die naar het verderf leidt, ontbreekt in het album.

Afb. 17 (onder). Bladzijden 154-155 in het z.g. Heemskerck-album: (links) Anoniem naar Maarten van Heemskerck, *Verspieters keren terug uit het Beloofde Land*, gravure, uitgave Hieronymus Cock, ca. 1555. (rechts) Anoniem naar Maarten van Heemskerck (?), *Het Smalle Pad*, pendant van *Het Brede Pad*, gravure, uitgave Hieronymus Cock, ca. 1570.

Afb. 18 (rechtsboven). Bladzijde 156 in het z.g. Heemskerck-album: Frans Huys, *De Perzische Sibylle*, *De Libische Sibylle*, blad 1-2 uit serie van tien Sibyllen, gravures, ca. 1550-60.

Vervolgens zijn acht bladen uit een serie van tien *Sibyllen* van Frans Huys opgenomen (afb. 18). Zij vormen een inleiding op een aantal prenten die alle heilige of deugdzame vrouwen uitbeelden: Heemskercks *Maria Magdalena* en *Maria de moeder van Christus*, beide afkomstig uit de reeds genoemde serie *Voortreffelijke vrouwen uit de bijbel*, en vervolgens Heemskercks *Lof op de deugdzame huisvrouw* (1555). Deze laatste serie brengt de in Spreuken 31 beschreven goede eigenschappen en handelingen van de perfecte huisvrouw in beeld.³² Het hoofdstuk wordt afgesloten met een losse prent naar Heemskerck: *De mens te midden van Hoop, Geloof en Liefde* (1562).

Afb. 19. Bladzijden 198–199 in het z.g. Heemskerck-album: Philips Galle, (links) *De Mens gaat gebukt onder pijn en ziekten*, (rechts) *De Mens wordt door Zonden op de proef gesteld*, blad 3 en 4 van een serie van

zes bladen, *De ellende van het menselijk leven*, gravures met onderschriften in boekdruk, 1563.

Het motto bij het twaalfde hoofdstuk (blz. 169–178, katern R) is Jakobus 3:13: ‘Als iemand onder U voor wijs en verstandig wil doorgaan, moet hij zulk een pretentie waar maken door een voortreffelijke levenswandel, door daden van wijsheid en zachtmoedigheid’.³³ Een richtlijn voor zo’n voortreffelijke levenswandel is inderdaad te vinden in Heemskercks *De drie standen*: de geestelijkheid moet bidden, koningen recht spreken en het volk moet werken en zich niet met de taken van de andere standen bemoeien. De volgende serie, Heemskercks *Vier uitersten* (1569), brengt door middel van de uitbeelding van het sterfbed, het Laatste Oordeel, hel en hemel in beeld wat de consequentie is van de wijze waarop men zijn leven op aarde doorbrengt. Inhoudelijk geheel onlogisch eindigt deze afdeling echter met weer een prent uit de *Tobias*-serie naar Hans Bol, waaruit ook al eerder prenten waren opgenomen.

Uit het titelblad van het dertiende hoofdstuk (blz. 179–184, de eerste helft van katern S) blijkt dat degene die de bundel heeft samengesteld soms tamelijk willekeurig is omgesprongen is met de reeksen cartouches. Dit hoofdstuk wordt namelijk ingeleid door de titelprent van de *Variarum protractionum vulgo compartimenta vocant*, de serie met de citaten van klassieke auteurs. Het gevolg

hiervan is dat de lezer van het album nu de volgende tekst onder ogen krijgt: ‘Een bijzonder rijk en nuttig boekje met diverse gravures (die in de volksmond cartouches heten), bestemd voor zowel alle schilders vanwege de elegantie ervan als wel voor leergerigen vanwege de spreuken van auteurs die overal ingevoegd zijn.’³⁴ Dit titelblad wordt gevolgd door de *De vier koninkrijken uit het visioen van Daniël* (Daniël 7). Het hoofdstuk wordt, om inhoudelijk onduidelijke redenen, afgesloten met *Hermaphroditus en Salmacis* uit de reeds genoemde serie *Metamorfofen*.

Het veertiende hoofdstuk (blz. 185–190, de tweede helft van het katern S) opent met een citaat uit de *Historiae Philippicae* van Pompeius Trogus, die overgeleverd is in een versie van Justinus: ‘Waarheen Fortuna zich begeeft, daarheen neigt ook de gunst van de mensen’.³⁵ De samensteller van het album is nu beland bij de categorie allegorieën, die dit hoofdstuk en ook de volgende twee afdelingen vullen. Heemskercks *Vier temperamenten* (1566) gaat voorop en beeldt uit hoe de planeten door de geboortedatum van de mens zijn fysieke en geestelijke gesteldheid bepalen. Als bladvulling fungeert opnieuw een prent uit de *Metamorfofen*, *Pyramus en Thisbe*, waarop het gebruikelijke moment uit de geschiedenis is voorgesteld: Thisbe stort

Afb. 20. Bladzijden 202–203 in het z.g. Heemskerck-album: Philips Galle (?) naar Maarten van Heemskerck, (links) *De mens is geboren om te werken* (rechts) *Het huwelijk van Arbeid en Vlijt*, blad 1 en 2 uit serie *De*

beloning van vlijt en arbeid, gravures, uitgave Philips Galle, 1572.

zich bij de ontdekking van Pyramus' ontzielde lichaam in het zwaard, een opeenstapeling van misverstanden, waarbij het toeval inderdaad een grote rol speelt.

Het vijftiende hoofdstuk (blz. 191–212, katernen T en U) begint met Hebrëen 13:14: 'Want wij hebben hier geen blijvende stad, maar zijn op zoek naar de stad van de toekomst'.³⁶ Met de stad van de toekomst wordt het hemelse Jeruzalem bedoeld en dus aangegeven dat het leven op aarde slechts tijdelijk is. Het motto is uitstekend van toepassing op de series die volgen. Heemskerck laat in zijn *Ellende van rijkdom* (1563) zien op welke manieren men rijkdom kan verwerven, maar ook dat die rijkdom altijd tot slecht gebruik en zelfs misdaden leidt. Maar juist het laatste blad van de serie, waarop wordt duidelijk gemaakt hoe zinloos al die vergarde aardse rijkdom en eerbewijzen zijn wanneer het op sterven aankomt, ontbreekt. Op grond van het tevens ontbreken van het eerste blad van de serie die nu volgt, *De ellende van het menselijk leven* (1563) van Philips Galle, kan men gevoegelijk aannemen dat hier inderdaad een dubbelblad verloren is gegaan. Ook in de serie van Galle (afb. 19) wordt op allegorische wijze de ellende van het aardse leven aangetoond: mensen worden geplaagd door ziektes en geestelijke kwellingen, door armoede en ongevallen, en

maken dan ook nog eens elkaar het leven zuur. Een alternatief voor het aardse leven, een uitzicht op dat wat na al die ellende komt, biedt Galle niet. Wel Heemskerck, wiens *Beloning van vlijt en arbeid* (1572) een ander aspect van het menselijk leven in beeld brengt. De eerste prent laat zien hoe de veelborstige Moeder Natuur een kind voortbrengt dat, zoals iedereen, voorbestemd is om hard te werken voor het dagelijks brood (afb. 20). Vervolgens gaan de personificaties van Arbeid en Vlijt een huwelijk aan, dat door priester Vrees de Heer wordt ingezegend. Wanneer de mens immers hard en vlijtig zal werken, zal God hem niet alleen kleding en voedsel schenken maar ook, zoals op de laatste prent wordt getoond, na de dood de hemelse zaligheid. Ook de les van deze serie is dus dat het leven op aarde slechts tijdelijk is en dat men zich hoort voor te bereiden op dat wat erna komt.

De laatste serie van vier bladen die tot dit hoofdstuk behoort moet als een duidelijke pendant van de voorafgaande serie zijn beschouwd. Hier wordt getoond wat het resultaat is wanneer de mens niet vlijtig zijn arbeid verricht. De gevolgen van luiheid heeft Galle in beeld gebracht door een visualisering van Spreuken 6, 20 en 24: de luiaard zal in armoede vervallen en hongerig weggestuurd worden van de tafel van mensen die hun dagelijks brood wel met hun handen

verdiend hebben. Het hoofdstuk besluit met een losse prent naar Heemskerck: opnieuw een *Pyramus en Thisbe* (1569). Wellicht was de samensteller bekend met de middeleeuwse uitleg van het verhaal: Pyramus (als Christus) en Thisbe (als de menselijke ziel) worden na hun dood met elkaar verenigd.³⁷

In het één na laatste hoofdstuk, zestien (blz. 213–220, katern v), wordt het thema van de allegorie voortgezet. Het openingscitaat is een passage uit de *Facta et dicta memorabilia* (Gedenkwaardige daden en uitspraken) van Valerius Maximus en luidt in vertaling: 'Want langzaam komt de goddelijke toorn tot wraak, en straft de traagheid zwaar'.³⁸ Het straffen van luiheid of traagheid zou wel mooi van toepassing geweest zijn op de voorafgaande serie, maar in de serie die op dit motto volgt is geen sprake van toorn of traagheid. Heemskercks *Triomfen van Petrarca* geven weer hoe een eigenschap of macht steeds wordt overwonnen door een macht die nog sterker is: liefde wordt overwonnen door kuisheid, kuisheid door de dood, de dood door roem en roem door de tijd. Sterker dan de tijd blijkt tenslotte de eeuwigheid te zijn oftewel Christus' Laatste Oordeel, waardoor de vicieuze cirkel wordt doorbroken. Ook van deze serie is de moraal dat alle aardse zaken ondergeschikt zijn aan het Goddelijke.

Het album wordt besloten met een categorie architectuur en ornamentprenten (blz. 221–236, katernen w en x). Het betreft tien bladen uit een serie van achttien *Fonteinen* (1568) en acht bladen met *Klassieke ruïnes*. In plaats van een citaat uit een van de twee reeksen cartouches wordt dit hoofdstuk voorafgegaan door het titelblad dat bij de serie *Fonteinen* hoort en dat, behalve de Latijnse en Duitse titel van de reeks, ook de datum 1568, de naam van de ontwerper (Hans Vredeman de Vries), van de graveurs (Jan en Lucas van Deutechum) en de uitgever (Gerard de Jode) vermeldt. De tien *Fonteinen* worden gevolgd door weer een blad uit de *Tobias*-reeks naar Hans Bol. Ditmaal lijkt de keuze niet helemaal willekeurig en eerder door visuele dan door inhoudelijke

motieven bepaald: het huwelijk tussen Sara en Tobias, dat op dit blad is voorgesteld, vindt plaats voor een gebouw in de typische Vlaamse renaissance stijl van de tweede helft van de zestiende eeuw die ook op de achtergrond van de prenten met fonteinen te zien is.

De acht bladen met klassieke ruïnes (afb. 21) die het album besluiten blijken deel uit te maken van een zeldzame reeks van twaalf copieën van etsen van Jacques Androuet Ducerceau naar Léonard Thiry (1550).³⁹

3.4 SLOTOPMERKINGEN

Uit het voorafgaande blijkt dat het merendeel van de prenten in het album in samenhang met de gebruikte 'titelbladen' in een didactische context is geplaatst. Niet in alle gevallen is de relatie tussen het motto en de daarop volgende prenten even overtuigend. Men kan veronderstellen dat òf bij het in elkaar zetten van het album òf bij het opnieuw binden de volgorde wat gewijzigd is, maar hoewel het boekblok zeker op een later moment opnieuw gebonden is, zijn er geen duidelijke materiële aanwijzingen voor veranderingen binnen de katernen. Wanneer men zich echter realiseert dat een aantal prenten, zoals de *Tobias*-serie en de scènes uit *Metamorfozen*, duidelijk als bladvulling hebben gefungeerd, is het ook goed denkbaar dat de verzamelaar slechts in grote lijnen naar inhoudelijk overeenkomende categorieën heeft gestreefd en minder consequent in de ordening is geweest, dan wij als moderne beschouwers geneigd zijn te veronderstellen.

Duidelijk is dat deze verzamelaar zijn prenten op onderwerp heeft laten inbinden volgens een iconografisch systeem dat in de zestiende eeuw ontstaan was en dat tot en met vandaag de dag nog wordt gehanteerd. Omstreeks 1580, toen de bundel is samengesteld, was dit classificatie-systeem betrekkelijk nieuw, ook omdat prenten als artistiek medium pas in de tweede helft van de zestiende eeuw hun vaste plaats kregen. Interessant voor het *Heemskerck-album* zijn de richtlijnen voor de verzamelaar die Samuel Quicquelberg opstelde in zijn *Inscriptiones vel tituli theatri amplissimi* (1565).⁴⁰ Quicquel-

Afb. 21. Bladzijde 233 in het z.g. *Heemskerck-album*: Anoniem naar Léonard Thiry, twee etsen uit serie van twaalf *Ruïnes op één blad gedrukt, copieën in zelfde richting naar etsen van Jacques Androuet Ducerceau uit 1550, uitgegeven in Antwerpen ca. 1565.*

berg, geboren in 1529 in Antwerpen, was een geleerde en bibliofiel, die bij de Fuggers in Augsburg werkte en later in München in dienst kwam van hertog Albrecht v van Beieren. Daar kreeg hij de opdracht de bibliotheek en kunstverzameling te (re)organiseren. Quicchelberg adviseert, wanneer men complete reeksen prenten bezit of een verzameling waaraan niets meer wordt toegevoegd, om die te laten in binden en als een boek te hanteren. Daarnaast raadt hij aan de verschillende onderdelen van de verzameling te voorzien van duidelijke titels per categorie. Net als bij het *Heemskerck-album* komt bij hem het onderwerp van de prent op de eerste plaats. Het doel van zo'n prentverzameling vat Quicchelberg duidelijk samen: men kan door middel van afbeeldingen kennis verwerven, kennis die men vaak beter en sneller onthoudt dan door het lezen van vele

pagina's tekst.⁴¹ Deze overtuiging van het belang van educatie door middel van afbeeldingen ligt ook ten grondslag aan het illustreren van veel boeken in de zestiende eeuw, waardoor – volgens de schrijvers van de voorwoorden – 'het nuttige met het aangename verenigd wordt'.⁴²

De iconografische ordening van het *Heemskerck-album* komt, zoals in de inleiding reeds is gezegd, ook in grote trekken (maar op veel beperktere schaal) overeen met nog bestaande prentverzamelingen, zoals die van Philips II in het Escoriaal en die van Ferdinand, aartshertog van Tirol, in Slot Ambras bij Wenen. Beide verzamelingen, die enorm van omvang waren en die – naast een aanzienlijk aantal Italiaanse prenten – ook veel prenten van Antwerpse uitgevers bevatten, werden ca. 1580–90 geordend en opgeborgen in een reeks van plakboeken, dus in onge-

veer dezelfde tijd als het *Heemskerck-album* is ontstaan.

Ook daar is het classificatiesysteem, mede vanwege de enorme omvang van de beide verzamelingen, niet altijd even duidelijk. De verzameling in Slot Ambras is bewaard in de oorspronkelijke banden die van titels zijn voorzien.⁴³ De iconografisch geordende banden beginnen met een plakboek getiteld *Philosophia moralis* (Moraal filosofie). Daarin zijn oud- en nieuwtestamentische voorstellingen en Heiligen opgenomen. Interessant is het album getiteld *Moralia sacra* (religieuze zaken die moreel te duiden zijn), dat religieuze thema's bevat die theologisch of exegetisch van aard zijn en bijvoorbeeld Heemskercks *Vier uitersten* bevat, dat ook in het *Heemskerck-album* is opgenomen. Het volgende album is getiteld *Moralia, Inventiones et Historiae* (morele zaken, inventies en geschiedenissen) en bevat voornamelijk allegorische reeksen, waarvan verschillende ook in het *Heemskerck-album* zijn verzameld (o.a. Heemskercks *Temperamenten*, *De drie standen*, *De triomfen van Petrarca* en Galle's *De ellende van het menselijk leven* en *Het lot van de luiaard*). De strekking van dit soort prenten is didactisch; de voorstellingen zijn als hulpmiddel voor het dagelijks leven te beschouwen. In de verzameling Ambras komen achteraan, net zoals in het *Heemskerck-album*, banden met ruïnes en architectuur. Ook hier blijkt dat de prenten niet zozeer om esthetische redenen verzameld zijn, maar als een verzameling van kennis en vakmanschap, met een onmiskenbare gebruiksfunctie.⁴⁴ Van een wat andere samenstelling is de prentbundel *Speculum diversarum imaginum speculativarum* (Spiegel van verscheidene afbeeldingen die het overpeinzen waard zijn), in 1638 samengesteld door de prentuitgever Johannes Galle en door hem opgedragen aan de Antwerpse kunstverzamelaar Nicolaas Rockox, die gezien de gedrukte inhoudsopgave in een oplage verschenen moet zijn.⁴⁵ Galle koos voor de bundel uitsluitend prentseries met een allegorisch karakter en nam geen bijbelse thema's op. Hieruit valt af te leiden dat zich in de loop van de zeventiende eeuw een tendens ontwikkelde om bij de ordening van

thema's een duidelijker onderscheid tussen 'religieus' en 'profaan' te maken dan voorheen gebruikelijk was geweest. Ongeveer een derde van de in totaal dertig opgenomen prentseries is naar Heemskercks ontwerp, zij het steeds in een latere, zeventiende-eeuwse uitgave. De volgende series uit het Amsterdamse *Heemskerck-album* komen ook in het *Speculum* terug: *De vier temperamenten*, *De ellende van Rijkdom*, *De beloning van vlijt en arbeid*, *De drie standen* en *De triomfen van Petrarca*. Opvallend is dat Galle alle series die hij opnieuw uitgaf van verklarende titels heeft voorzien die niet alleen in zijn gedrukte inhoudsopgave van het *Speculum* terugkomen, maar bovendien telkens op het eerste blad van een serie zijn gegraveerd.

Zoals reeds door Quicchelberg werd aanbevolen, heeft ook de onbekende verzamelaar van het *Heemskerck-album* een duidelijke behoefte gehad om de door hem geordende categorieën van een titel te voorzien. Dat hij hiervoor series cartouches heeft gekozen met spreuken die zowel uit de bijbel als van antieke schrijvers stammen hoeft geen verwondering te wekken. Ook de humanistische literatuur in de Nederlanden van de zestiende eeuw had een onmiskenbaar moralistisch en religieus karakter en de bestudering van de oudheid was geen doel op zichzelf maar stond vooral in dienst van de verbetering van de Christelijke zeden.⁴⁶

Het is niet toevallig dat juist Cicero's *De officiis* en Seneca's *De beneficiis*, beide zeer bekende moraal filosofische tractaten uit de oudheid die in de zestiende eeuw niets aan populariteit hadden ingeboet, in respectievelijk 1561 en 1562 door Coornhert in het Nederlands waren vertaald. Erasmus heeft er verschillende malen op gewezen, dat men bij ethische vraagstukken tevens antieke schrijvers moet raadplegen, omdat hun mening ook voor de christelijke moraal van belang kan zijn.⁴⁷

De nadruk die in de prentkunst van de zestiende eeuw op oudtestamentische onderwerpen valt, moet trouwens ook in het licht van de ethiek worden gezien. Deze geschiedenissen zijn zo uitgebreid in beeld gebracht om als een soort handleiding te dienen voor zedelijk handelen, als een hulpmiddel voor

de mens om goed van kwaad te onderscheiden. Het belang van die zedelijke functie van de geschiedenissen uit het Oude Testament wordt benadrukt in het voorwoord van Jacob van Liesveldt bij zijn Nederlandse bijbelvertalingen die hij vanaf 1536 het licht deed zien en waarbij hij zich baseerde op de proloog van Luthers September-testament: Liesveldt bestrijdt de mening van 'ongeleterde en simpele lieden' die menen dat het Oude Testament slechts voor de Joden bestemd is en alleen maar geschiedenissen bevat. Het Oude Testament moet echter wel degelijk als basis en voorafspiegeling van de Christelijke leer beschouwd worden en men moet goed in het oog houden dat het Oude Testament een 'vast wetboek' is, waaruit men kan leren wat men in het leven doen en laten zal. Deze overtuiging lijkt in de zestiende eeuw overigens voor alle geloofsrichtingen op te gaan. De in het *Heemskerck-album* opgenomen prenten vertonen geen reformatorische tendensen, zoals ook de hele prentproductie van Hieronymus Cock en Gerard de Jode in religieus opzicht geen afwijkingen van de katholieke leer vertoont. Daarbij wordt nog geen onderscheid gemaakt tussen canonieke bijbelboeken en de boeken die door de hervormden als apocrief worden beschouwd. De moraliserende functie van het album wordt door de toegevoegde citaten op de titelpagina's en de combinaties van de verschillende series onmiskenbaar benadrukt. Het blijft echter de vraag of dit principe reeds bij de aankoop en de keuze van de prenten gespeeld heeft of dat dit ordeningsprincipe pas bij het inbinden van het album is gehanteerd.

Noten

* Dit artikel kwam in nauw overleg tussen de betrokkenen tot stand, waarbij ieder van hen verantwoordelijk blijft voor haar/zijn eigen bijdrage: Jan Piet Filedt Kok, die tevens de eindredactie van het gehele artikel verzorgde, voor deel 1, 3.1-2; Francien van Daalen en Idelette van Leeuwen, voor deel 2 en voor de beschrijving van en de tekeningen van de katernen in de Bijlage (kolom 2 en 3); Alexander de Bruin, die met de lijst van prenten in de Bijlage (kolom 1) en door verder onderzoek, de basis legde voor deel 3.3-4; Ilja M. Veldman voor deel 3.3-4. Bijzondere dank voor hulp, medewerking en suggesties gaat uit naar Peter Poldervaart, Albert Ames, Gisela van Rossum-Bauknecht, Henk Dolmans, Clemens de Wolf, Hans Mielke, Chris Schuckman, Manfred Sellink en Jan van der Waals.

¹ Zie Jan van der Waals, *De prentschat van Michiel Hinloopen*, Amsterdam (Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum) en 's-Gravenhage 1988; zie verder over het prentverzamelen in de 17de eeuw: William W. Robinson, '«This Passion for Prints»: Collecting and Connoisseurship in Northern Europe during the Seventeenth Century' in Cliff Ackley, *Printmaking in the Age of Rembrandt*, Boston (Museum of Fine Arts) 1981, pp. XIX-XLVII.

² J. A. de Lasarte en A. Casanovas 'Catálogo de la Colección de Grabados de la Biblioteca de la Escorial', *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 16-17 (1963-66).

³ Peter W. Parshall, 'The print collection of Ferdinand, archduke of Tyrol', *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 78 (1982), pp. 140-184.

⁴ Hans Mielke, 'Antwerpener Graphik in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 30 (1975), pp. 29-83.

⁵ Zie Piet Visser, *Broeders in de Geest*, Deventer 1988, I, pp. 390-411, II, pp. 298-362, vooral over de *Grooten Figuer-bibel*: het *Theatrum Biblicum* werd in 1978 (inv.nr. RP-P-1978-30; signatuur 329 A 7A) uit het F. G. Waller-Fonds aangekocht; de *Grooten Figuer-bibel* onder de titel *Bilderbibel* (inv.nr. RP-P-1982-307; signatuur 329 A 19) van het antiquariaat A. L. van Gendt, Amsterdam, eveneens uit het F. G. Waller-Fonds.

Van de oorspronkelijke Antwerpse uitgave, waarvan wel exemplaren in Parijs, Londen, het Escoriaal en Brussel bekend waren, was tot dusverre in Nederland geen exemplaar aanwezig.

⁶ Zie Mielke, *op.cit.* (noot 4), p. 31, noot 3. Het met de hand gekleurde exemplaar in London, Department of Prints and Drawings (C. 159b, no. 2) bevat net zoals ons exemplaar enkele prenten met het adres van de Weduwe van Gerard de Jode, daarnaast enkele series (Mielke 3, 27, 43) vervangen door reeksen met hetzelfde thema van andere Antwerpse uitgevers (resp. J. Goltzius, C. Collaert, P. Baltens).

⁷ Aan de z.g. Mielke-lijst (zie Mielke, *op.cit.* (noot 4)) werden in het handexemplaar in het Rijksprentenkabinet lijsten van de aldaar aanwezige exemplaren en uitgaven toegevoegd: in eerste instantie door mevr. drs. D. W. de Hoop Scheffer, in 1982 door drs. C. Schuckman en vervolgens in 1988 door Alexander de Bruin met lijsten van de inhoud van de in Amsterdam aanwezige prentenboeken (zie noot 5) en van het Haagse exemplaar van de in 1638 door Joan Galle uitgegeven bundel zestiende-eeuwse leerrijke reeksen *Speculum diversarum...*

⁸ Het exemplaar (inv.nr. RP-P-1988-312) werd verworven op de Veiling Bubb Kuyper, Haarlem, 23-24/3/1988, nr. 312); het Nieuwe Testament bevat twee prenten, blz. 65 en 112b, met het adres: *Vidua Gerardi de Jode*. Volgens Mielke zijn ook de andere bekende exemplaren latere uitgaven.

⁹ De bundel werd in het najaar 1984 in het Rijksprentenkabinet ter beoordeling getoond; drs. A. Dolders – die destijds aan de prenten van Philips Galle en Heemskerck werkte – maakte een eerste lijst van de prenten, die in het Rijksprentenkabinet ontbraken. De bundel werd geveild bij A. L. van Gendt, 2-4/2/1988, nr. 1205, en kon later in dat jaar via antiquariaat W. L. van Leeuwen, Amsterdam uit het F. G. Waller-Fonds verworven worden (inv.nr. RP-P-1988-297).

¹⁰ Er is gekozen voor een zelfgemaakte stijfjesel zonder gluten omdat: (1) deze lijm zeer reversibel is en blijft, (2) er geen toevoegingen in zitten, zoals bijvoorbeeld, een conservatiemiddel, een antiklonnmiddel, extenders etc., (3) er een zéér waterige verdunning van deze lijm gebruikt kan worden, waarbij de plakkracht nog sterk genoeg is.

¹¹ In eerste instantie is daarom aan een sobere flexibele perkamenten band gedacht; zie Gisela van Rossum, 'De flexibele perkamenten band – een eigentijdse conserveringsmethode', *De restaurator* 8, november 1978, pp. 2–15.

¹² Hierbij werden de aanwijzingen gevolgd van Dirk de Bray, *Kort Onderwijs van het boekbinden – met een aanvulling over het vergulden op de*

snede door Amborsius Vermerck, bezorgd door K. van der Horst en C. de Wolf, Amsterdam (uitgave Nico Israel) 1977.

¹³ In de prentenfondsljst van Nicolaas Visscher II, ca. 1682, heet dit formaat, 'een vel gemeen papier'; met dank aan Jan van der Waals.

¹⁴ Zie Sune Schéle, *Cornelis Bos*, Stockholm 1965, pp. 35–38.

¹⁵ Zie Ilja M. Veldman, *Maarten van Heemskerck and Dutch Humanism in the sixteenth century*, Amsterdam-Maarsssen 1977, pp. 106–107.

¹⁶ Onderschriften in boekdruk in het Nederlands en het Frans vindt men in het album bij de series, *Ellende van de rijkdom* (naar Heemskerck 1563, blz. 192–196), *Ellende van het mense-lijk leven* (gegraveerd en ontworpen door Galle 1563, blz. 197–201) en *Beloning van vlijt en arbeid* (ontwerp Heemskerck, uitgave Galle uit 1572, blz. 202–207). Ook de serie *Vier Evangelisten* naar ontwerp van Heemskerck, graveerd door Philips Galle uit 1562 en uitgegeven door H. Cock (blz. 98–101) heeft onderschriften in het Latijn in boekdruk.

¹⁷ Zie I. Jost, *Studien zu Anthonis Blocklandt*, Keulen 1960, pp. 63–68 en 177–181, die deze serie 1577–1579 dateert. Voor een vroegere datering kort na Blocklandts terugkeer uit Italië in 1572 valt evenwel veel te zeggen.

¹⁸ 'Magis necessarium est mederi animae, quam corpori. Mori enim melius est quam male vivere.' Zie Epictetus, *The discourses as reported by Arrian, the manual, and fragments*, transl. W. A. Oldfather, London and New York (Loeb Classical Library) 1978 (reprint), dl. 2, p. 475, nr. (?) 32.

¹⁹ Dit is het enige citaat waarvan niet achterhaald kon worden uit welk werk van Plato het afkomstig is; 'Fortitudinis absque iustitia nullus est usus. At si omnes iustificerent, fortitudine nihil indigeremus.'

²⁰ Deze serie is alleen beschreven, als aanwezig in het Escoriaal, bij Lasarte en Casanivas, *op.cit.* (noot 2), pp. 194–195, nrs. 54–65 (De Jode). De toeschrijving van het ontwerp van de serie aan Gerard van Groeningen is van Hans Mielke (mond. med.). Een latere uitgave, uit het midden van de zeventiende eeuw is opgenomen in Schabaelje's *Grooten Emblemata sacra*, zie Visser, *op.cit.* (noot 5), II, pp. 382–83, nrs. 286–297, die het ontwerp aan Hans van Cleve toeschrijft. In deze latere uitgave zijn aan twaalf bladen de tekens van de dierenriem toegevoegd.

²¹ 'Non solum ipsa Fortuna caeca, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa

est: itaque illi efferuntur fastidio fere, et contumacia: neque quicquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest.' Zie Cicero, *Laelius de Amicitia*, transl. W. A. Falconer, London and Cambridge (Mass.) (Loeb Classical Library), 1971, deel 20, p. 164, 54.

²² 'Nihil honestius, magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas: si habeas, ad beneficentiam, liberalitatemque conferre.' Zie Cicero, *De officiis*, transl. W. Miller, Londen-Cambridge (Mass.) 1975, pp. 70-71 (I, xx, 68).

²³ 'Nosce deum consummata iustitia est, et illius intellexisse potentiam radix est immortalitatis.' Bij de vertalingen van de Latijnse bijbel-passages is gebruik gemaakt van de Willibrord Vertaling, *De Bijbel uit de grondtekst vertaald*, Boxtel 1982 (de Katholieke Bijbelstichting).

²⁴ Op het titelblad van deze eerste editie van de serie worden behalve de titel ('Memorabilium, novi testamenti, in templo gestorum icones tredecim elegantissimi ac ornatissimi') ook het adres van uitgever Gerard de Jode, de naam van de ontwerper Gerard van Groeningen en die van de etser Lucas van Doetechum vermeld. In het verleden is de serie toegeschreven aan Hans Vredeman de Vries, omdat op de titelpagina van latere uitgaven de genoemde namen door die van Vredeman de Vries waren vervangen. Zie H. Mielke, *Hans Vredeman de Vries*, Berlijn 1967, pp. 156-157, pp. 174-175, nrs. 1-3.

²⁵ 'Deum timeto, et praecepta illius servato, nam in hoc consistit omnium hominum perfectio.' De tekst van de Vulgaat luidt echter: 'Deum time, et mandata eius observa; Hoc est enim omnis homo'.

²⁶ Het gaat hier om een derde uitgave (van de vijf) met het adres van Cock, waarin de datum 1565 in het onderschrift van Marcus, dat in de tweede uitgave, naast de datum 1562, werd toegevoegd, weer is uitgewist. Met dank aan Manfred Sellink.

²⁷ 'Non exiguum temporis habemus, sed multum perdimus. Non accepimus brevem vitam, sed fecimus, nec inopes eius, sed prodigi sumus.' Zie Seneca, *De beneficiis*, transl. J.W. Basore, Londen-Cambridge (Mass.) 1964 (Loeb Classical Library), deel 3, pp. 288-289.

²⁸ 'Sic amavit deus mundum, ut filium suum unicum dederit, ut quisquis ei fidem habeat, non pereat, sed vitam obtineat sempiternam'.

²⁹ 'Omnes sistemur tribunali Christi igitur unus quisque nostrum de se ipso rationem reddet deo. Ne posthac igitur alius alium iudicemus.

Verum illud cavete magis, ne offenciculum ponatur fratri aut lapsus occasio'.

³⁰ 'Animus est deus, et qui eum colent, animo et vere debent colere'.

³¹ 'Religio pura et impolluta apud deum et patrem haec est: curam gerere pupillorum et viduarum in eorum calamitate: intaminatum se custodire a mundo'.

³² Zie Schéle, *op.cit.* (noot 14), pp. 117-18 en Ilja M. Veldman, 'Lessons for ladies: a selection of sixteenth and seventeenth-century Dutch prints,' *Simiolus* 16 (1986), pp. 114-117.

³³ 'Qui in vobis sapiens est et intelligens ostendat bonis moribus sua opera cum sapientiae mansuetudine'.

³⁴ Met hartelijke dank voor de vertaling aan dr. Chr. L. Heesakkers. 'Variarum protractionum (vulgo compartimenta vocant) cum pictoribus omnibus propter venustatem, tum et studiosis propter Autorum sententias ubique insertas, libellus apprime utilis atque copiosus'.

³⁵ 'Quo se fortuna, eodem etiam favor hominum inclinat'. Zie *Iustinus. Trogi Pompei historiarum Philippicarum*, ed. Iustus Ieep, Leipzig 1859, p. 38 (v.1.11).

³⁶ 'Non habemus hic durabilem urbem, sed futuram requirimus'.

³⁷ Zie E. Kirschbaum e.a., *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Rome/Freiburg/Basel/Wien 1986-72, dl. 3, p. 483 vv.; K. Künstle, *Ikonographie der Christlichen Kunst*, Freiburg 1926-27, dl. 1, p. 178.

³⁸ 'Lento gradu ad vindictam sui divina procedit ira tarditatemque supplicii gravitate compensat'. Zie Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilia*, ed. C. Kempf, Stuttgart 1966, p. 12 (I.1.3).

³⁹ Zie voor de prenten van Ducerceau (en de spiegelbeeldige copieën door Virgil Solis), I. de Groot en M. de Jong, *Ornamentprenten - I - 15de en 16de eeuw*, Amsterdam (Rijksprentenkabinet) 1987, pp. 255-56, nrs. 580 en 580a. De serie copieën in het album, die groter van formaat zijn en krachtiger geëts als de etsen van Ducerceau, wordt alleen genoemd in H. de Geymuller, *Les Ducerceau - Leur vie et leur œuvre*, Parijs 1887, p. 300.

⁴⁰ Zie Elizabeth M. Hajos, 'The concept of an engravings collection in the year 1565: Quicchelberg, «Inscriptiones vel tituli theatri amplissimi»', *Art Bulletin* (1958), pp. 151-156.

⁴¹ '... Ut quam plurimarum disciplinarum et his solum imaginibus cognitio acquiri posse videat-

tur, plus enim quandoque praestat memoriae inspectio solum alicuius picturae quam diuturna lectio multarum paginarum'. Zie Hajos, *op.cit.* (noot 40), p. 155.

⁴² Vergelijk bijvoorbeeld het voorwoord bij het rijk geïllustreerde *Dat leven ons Heeren* (1537), zie Ilja Veldman en Karin van Schaik, *Verbeelde boodschap*, Haarlem/Brussel 1989, pp. 14-15 en Ilja M. Veldman, 'De boekillustratie als inspiratiebron voor de Nederlandse prentkunst van de 16de eeuw,' *Eer is het Lof des Deuchts*, Amsterdam 1986, pp. 261-277 (p. 266).

⁴³ Zie Parshall, *op.cit.* (noot 3).

⁴⁴ Parshall, *op.cit.* (noot 3), pp. 177-178.

⁴⁵ Onder meer aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage (1306 B 25) en Universiteitsbibliotheek, Leiden.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld J. IJzewijn, 'The Coming of Humanism to the Low Countries', *Itinerarium Italicum. The profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations*, Leiden 1975, pp. 193-304.

⁴⁷ Erasmus van Rotterdam, *The Enchiridion of Erasmus*, transl. and ed. R. Himelick, Bloomington 1963, pp. 50-51 (hoofdstuk III).

Literatuurverwijzing

Ill. Bartsch A. Dolders, *The Illustrated Bartsch 56 - Netherlandish artists - Philips Galle*, New York 1987.

Cat. Ornamentprenten

I. de Groot en M. de Jong, *Ornamentprenten - I - 15de en 16de eeuw*, Amsterdam (Rijksprentenkabinet) 1987.

Hollstein

F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700*, dl. I-....., Amsterdam 1949-.....

Jost 1960

I. Jost, *Studien zu Anthonis Blocklandt, mit einem vorläufigen beschreibenden Œuvre-Verzeichnis* (diss.), Köln 1960.

Lasarte en Casanovas 1963-66

J. A. de Lasarte en A. Casanovas, 'Catálogo de la Colección de Grabados de la Biblioteca de la Escorial', *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 16-17 (1963-66).

Mauquoy-Hendrickx 1978-83

M. Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix conservées au Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale Albert I*, dl. I-III, Bruxelles 1978-83.

H. Mielke 1967

H. Mielke, *Hans Vredeman de Vries. Verzeichnis der Stichwerke und Beschreibung seines Stils, sowie eine Beiträge zum werk Gerard Groenings* (diss.), Berlin 1967.

H. Mielke 1975

H. Mielke, 'Antwerpener Graphik in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts. Der Thesaurus veteris et novi Testamenti des Gerard de Jode (1585) und seine Künstler', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 38 (1975), pp. 29-83.

Riggs 1977

T. A. Riggs, *Hieronymus Cock (1510-1570): Printmaker and publisher in Antwerp at the sign of the Four Winds* (diss. Yale 1971), London and New York 1977.

Van de Velde 1975

C. van de Velde, *Frans Floris (1519/20-1570). Leven en werken* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschap, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der schone kunsten), dl. I-V, Brussel 1975.

Veldman 1986

I. M. Veldman, cat. tent. *Leerrijke reeksen van Maarten van Heemskerck*, 's-Gravenhage/Haarlem (Frans Halsmuseum) 1986.

Bijlage

Beschrijving van de opbouw en de inhoud van het *Heemskerck-album*

Lijst van de prenten per katern

Opbouw katernen en watermerken papier

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Inhoud katernen

Katern A, blz. 1-12

1. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een tekst van Epictetus*, 1557. Gravure, blad 5 uit de serie *Variarum Protractionum* van 12 bladen en titelblad, uitgegeven door Gerard de Jode, 2e uitgave. *Lit.*: Mielke 1967, pp. 16-17, II, (2); *Cat. Ornamentprenten*, 161: 1-13.

2-5. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De drie jongelingen in de vurige oven* (Dan. 3), 1565. Gravures, genummerde serie van 4 bladen, zonder uitgeversadres, met Latijnse onderschriften van Hadrianus Junius, 1e uitgave. *Lit.*: Hollstein VII, p. 75, nrs. 92-95; *Ill. Bartsch*, nr. 20:1-3.

6. Blanco

*7. Jan of Lucas van Doetechum (?) naar Lucas van Gassel, *Jona onder de boom* (Jona 4:6), ca. 1560-1570. Ets, 2de blad, met adres van Hieronymus Cock, uit een serie van 5 bladen *Landschappen met bijbelse figuren*, 1e uitgave. *Lit.*: Riggs 1977, p. 335, nr. 103, 2.

**8-11. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De geschiedenis van Jona* (Jona 1-4), 1566. Gravures, genummerde serie van 4 bladen, zonder uitgeversadres, 1e uitgave. *Lit.*: Hollstein VII, p. 74, nrs. 55-58; *ibidem* VIII, p. 243, nrs. 268-271; *Ill. Bartsch*, nr. 22:1-4.

12. Blanco.

Katern A, blz. 1-12.

Drie dubbelvellen.

blz. 1: Blanco vel met opgeplakte tekstprent. Watermerk blanco vel: Gotische P met driebladige bloem. Tekstprent, geen watermerk.

blz. 2: prent met watermerk: hand met gesloten vingers en gespreide duim.

blz. 3: prent met watermerk als blz. 2.

blz. 4: prent met watermerk als blz. 2.

blz. 5: prent met watermerk als blz. 2.

blz. 6: Blanco vel met watermerk als blz. 1.

blz. 7: Blanco vel met opgeplakte prent. Watermerk blanco vel als blz. 1.

Watermerk prent: Kanneltje met oor en kroon met bloemen.

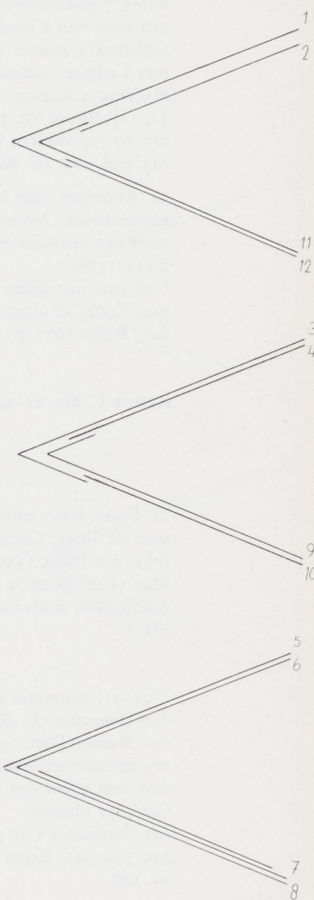
blz. 8: prent met watermerk: Kanneltje met oor en kroon met bloemen.

blz. 9: prent met watermerk als blz. 8.

blz. 10: prent met watermerk als blz. 8.

blz. 11: prent met watermerk als blz. 8.

blz. 12: Blanco vel met watermerk als blz. 1.

* = Ontbrak tot dusver in de verzameling van het Rijksprentenkabinet.

** = Slechts in een latere editie in het Rijksprentenkabinet aanwezig.

Lijst van de prenten per katern

Katern B, blz. 13-20.

**13-19. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De geschiedenis van Job* (Job 1-42), 1563. Gravures, 7 genummerde bladen uit een serie van 8 bladen (het 1e blad ontbreekt), zonder uitgeversadres, met Latijnse onderschriften van Hadrianus Junius, 1e uitgave.
Lit.: Hollstein VII, p. 75, nrs. 67-74; ibidem VIII, p. 243, nrs. 256-263; Ill. Bartsch, nr. 18.

20. Anoniem naar Maarten van Heemskerck, *Job op de mestvaalt door zijn vrienden bezocht* (Job 2:11), 1556.
Gravure, met adres van Hieronymus Cock, 1e uitgave.
Lit.: Riggs 1977, p. 344, nr. 138.

Katern C, blz. 21-32.

21. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een tekst van Plato*, 1557. Gravure, blad 11 uit de serie *Variarum protractionum*, zoals beschreven bij blz. 1.

**22-31. Anoniem naar Maarten van Heemskerck, *De geschiedenis van Daniël* (Dan. 14), 1565. Gravures, genummerde serie van 10 bladen, met adres van Hieronymus Cock, 1e uitgave.
Lit.: Hollstein VIII, p. 247, nrs. 534-543; Riggs 1977, p. 344, nr. 140.

Opbouw katernen en watermerken papier

Katern B, blz. 13-20.

Anderhalf dubbelvel.
Tijdens de restauratie is tussen blad 12-13 een blanco dubbelvel toegevoegd, waardoor het dubbelvel 18 en 19 hersteld werd.

blz. 13: prent, geen watermerk.
blz. 14: prent met watermerk: kleine hand met gespreide vingers en kroon.

blz. 15: prent, geen watermerk.
blz. 16: prent, geen watermerk.
blz. 17: prent, geen watermerk.
blz. 18: prent, geen watermerk.
blz. 19: prent, geen watermerk.

blz. 20: Blanco vel met opgeplakte prent.
Watermerk blanco vel als blz. 1.
Watermerk prent: Kanneetje met oor en kroon met bloemen.

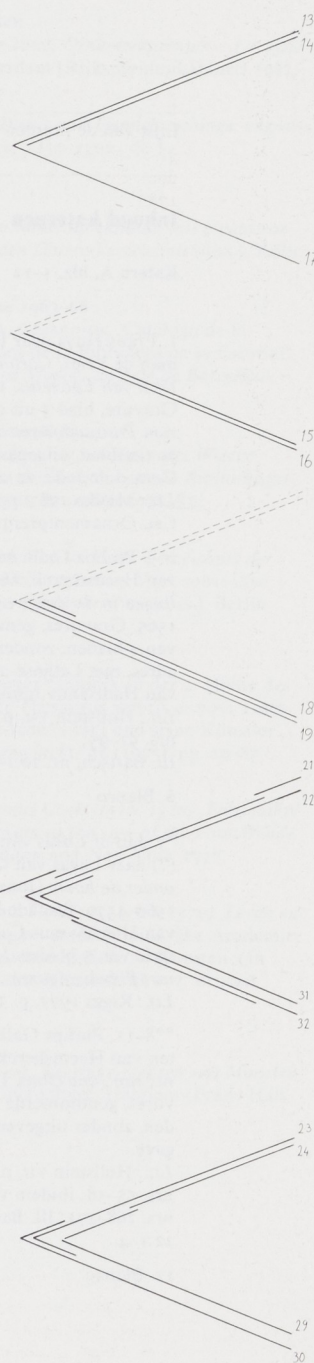
Katern C, blz. 21-32.

Drie dubbelvellen.
Dubbelvellen van buiten naar binnen.

blz. 21: Blanco vel met opgeplakte tekstprent in beide geen watermerk. Aan de zijde van de voorsnede van het boekblok en de rugzijde zit een strook geplakt die iets over het blad van de prent valt. Ook aan de zijde van de rug is een strook over het blad geplakt.

blz. 22: prent, geen watermerk.
blz. 23: prent met watermerk: hand met manchet en driebladige bloem.
blz. 24: prent met watermerk als blz. 23.
blz. 25: prent met watermerk als blz. 23.
blz. 26: prent met watermerk als blz. 23.
blz. 27: prent met watermerk als blz. 23.
blz. 28: prent met watermerk als blz. 23.
blz. 29: prent met watermerk als blz. 23.
blz. 30: prent met watermerk als blz. 23.
blz. 31: prent met watermerk als blz. 23.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

*32. Jan of Lucas van Doetechum (?) naar Hans Bol, *Het vertrek van Tobias en de Engel naar Medië* (Tob. 5:1-23), 1565. Ets, genummerd blad 2, zonder uitgeversadres, uit een serie van 6 bladen met *De geschiedenis van Tobias*, uitgegeven door Gerard de Jode, zie ook blz. 178, 232.
Lit.: Hollstein III, p. 53, nr. 208.

Katern D, blz. 33-40.

33. Philips Galle (?) naar Maarten van Heemskerck, *Susanna*, ca. 1560. Gravure, blad met adres van Martinus Peeters, uit een serie van 8 bladen met *Voortreffelijke vrouwen uit de Bijbel*, 1e uitgave, zie ook blz. 56, 160, 161.
Lit.: Hollstein VIII, p. 247, nr. 481; Ill. Bartsch, nr. 63:6.

*34-39: Philips Galle (?) naar Maarten van Heemskerck, *De geschiedenis van Susanna* (Dan. 13: 1-64), 1563. Gravures, genummerde serie van 6 bladen, met adres van Hieronymus Cock, 1e uitgave.
Lit.: Hollstein VIII, p. 247, nrs. 522-527; Riggs 1977, p. 344, nr. 139; Ill. Bartsch, nr. 21:1-6.

*40. Jan of Lucas van Doetechum (?) naar Gerard van Groeningen (?), *Pyrrha en Deucalion*, ca. 1570. Ets, blad uit een serie van 12 bladen met *Voorstellingen uit de Metamorfosen*, uitgegeven door Gerard de Jode, zie ook blz. 50, 148, 184, 190.
Lit.: Lasarte en Casanovas 1963-66, pp. 194-195, nrs. 54-65.

Katern E, blz. 41-50.

41. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een tekst van Cicero*, 1557. Gravure, blad 6 uit de serie *Variarum protractionum*, zoals beschreven bij blz. 1.

Opbouw katernen en watermerken papier

blz. 32: blanco vel met opgeplakte prent. In beide geen watermerk.

Katern D, blz. 33-40.

Twee dubbelvellen.
Dubbelvellen van buiten naar binnen.

blz. 33: prent, watermerk: Kanne-tje met oor en kroon met bloemen.

blz. 34: prent met watermerk: hand met manchet en driebladige bloem (vergelijk blz. 23 t/m 31).
blz. 35: prent, geen watermerk.
blz. 36: prent, geen watermerk.
blz. 37: prent, geen watermerk.
blz. 38: prent, geen watermerk.
blz. 39: prent met watermerk als blz. 34.

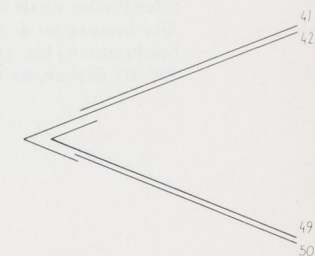
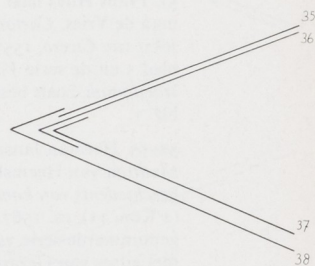
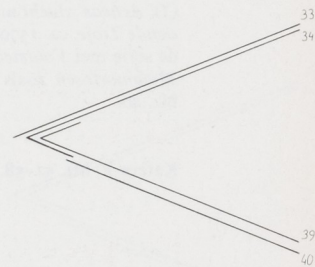
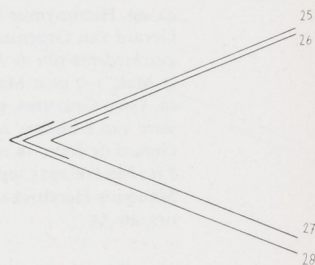
blz. 40: prent, geen watermerk.

Katern E, blz. 41-50.

Twee en een half dubbelvel.
Dubbelvellen van binnen naar buiten.

blz. 41: blanco vel met opgeplakte tekstprent. In beide geen watermerk.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

42-49. Hieronymus Wierix naar Gerard van Groeningen (?), *De geschiedenis van de Makkabeeën* (1 Mak. 1-7 en 2 Mak. 10), ca. 1565. Gravures, genummerde serie van 8 bladen, met adres van Gerard de Jode, 1e uitgave.
Lit.: Mielke 1975, pp. 7-8, nr. 40; Mauquoy-Hendrickx 1978-83 I, nrs. 46-53.

**50. Jan of Lucas van Doetechum (?) naar Gerard van Groeningen (?), *Aeneas' vlucht uit het brandende Troje*, ca. 1570. Ets, blad uit de serie met *Voorstellingen uit de Metamorfofen*, zoals beschreven bij blz. 40.

Katern F, blz. 51-58.

51. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een tekst van Cicero*, 1557. Gravure, blad 5 uit de serie *Varianum protractionum*, zoals beschreven bij blz. 1.

52-55. Herman Jansz. Muller naar Maarten van Heemskerck, *De geschiedenis van koningin Atalia* (2 Kon. 11), ca. 1567. Gravures, genummerde serie van 4 bladen, met adres van Gerard de Jode, 2e uitgave.
Lit.: Hollstein VIII, p. 246, nrs. 414-417; Mielke 1975, nr. 28.

56. Philips Galle (?) naar Maarten van Heemskerck, *Abigail*, ca. 1560. Gravure, blad met adres van Martinus Peeters uit de serie *Voortreffelijke vrouwen uit de Bijbel*, zoals beschreven bij blz. 33.
Lit.: Ill. Bartsch, nr. 63:3.

Opbouw katernen en watermerken papier

blz. 42: prent met watermerk: hoge gotische kroon.
 blz. 43: prent met watermerk als blz. 42.
 blz. 44: prent met watermerk als blz. 42.
 blz. 45: prent, geen watermerk.
 blz. 46: prent met watermerk als blz. 42.
 blz. 47: prent met watermerk als blz. 42.
 blz. 48: prent met watermerk als blz. 42.
 blz. 49: prent met watermerk als blz. 42.
 blz. 50: prent met watermerk als blz. 42.

Katern F, blz. 51-58.

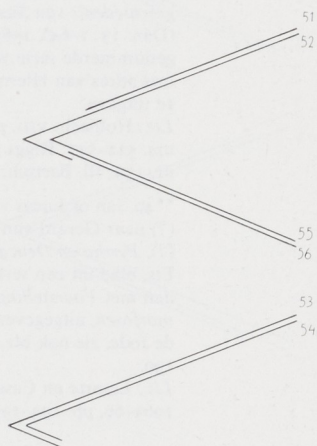
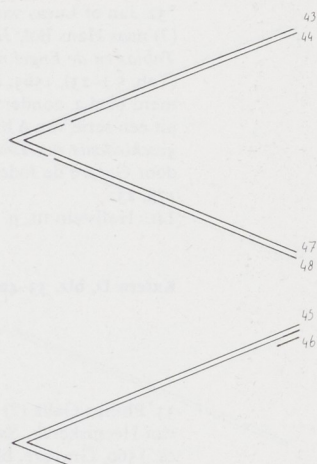
Een dubbelvel, een los vel en een los vel in de rug omgevouwen en meegenaaid.

blz. 51: blanco vel met opgeplakte tekstprent. Watermerk blanco vel: globe met kruis. Tekstprent, geen watermerk.

blz. 52: prent met watermerk: eenhoorn.
 blz. 53: prent met watermerk als blz. 52.
 blz. 54: prent met watermerk als blz. 52.
 blz. 55: prent met watermerk als blz. 52.

blz. 56: prent met watermerk: kannetje met oor en kroon met bloemen.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

*57. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De aanbidding der koningen* (Matt. 2:11), ca. 1565. Gravure, met adres van Hieronymus Cock, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein VIII, p. 243, nr. 281; Riggs 1977, p. 341, nr. 125; Ill. Bartsch, nr. 28.

*58. Anoniem naar Crispijn van den Broeck, *Christus in de hof van Olijven* (Matt. 26:39-47), ca. 1565. Gravure, met adres van Hieronymus Cock, 1e uitgave.

Lit.: Riggs 1977, p. 316, nr. 21.

Katern G, blz. 59-70.

59. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een bijbeltekst* (Wijsheden 15:3), 1557. Gravure, blad 3 uit de serie *Multarum variarumque protractionum* van 12 bladen met titelblad, uitgegeven door Gerard de Jode, 2e uitgave.

Lit.: Mielke 1967, pp. 15-16, I, (2); Cat. Ornamentprenten, 160:1-13.

60-70. Lucas van Doetechum naar Gerard van Groeningen, *Gedenkwaardige handelingen in en om de Tempel*, ca. 1560-1570. Etsen, titelblad en 13 genummerde bladen, met adres van Gerard de Jode, uit een serie van 15 bladen (de bladen nrs. 14-15 ontbreken), 1e uitgave.

Lit.: Hollstein V, p. 256, nrs. 1-15; Mielke 1975, nrs. 45, 55.

Opbouw katernen en watermerken papier

blz. 57: prent met watermerk: kannetje met oor en kroon met bloemen.

blz. 58: prent met watermerk als blz. 57.

Katern G, blz. 59-70.

Drie dubbelvellen.

blz. 59: blanco vel met opgeplakte tekstprent. In beide geen watermerk.

blz. 60: prent met watermerk: fragment hoge gotische kroon (vergelijk blz. 42-49).

blz. 61: prent met watermerk als blz. 60.

blz. 62: prent, geen watermerk.

blz. 63: prent, geen watermerk.

blz. 64: prent, geen watermerk.

blz. 65: prent, geen watermerk.

blz. 66: prent, geen watermerk.

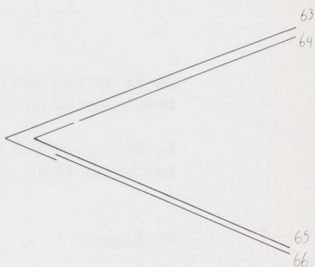
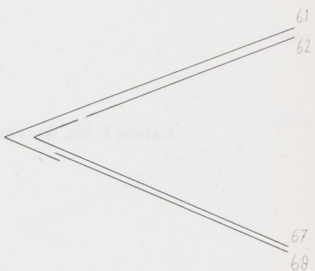
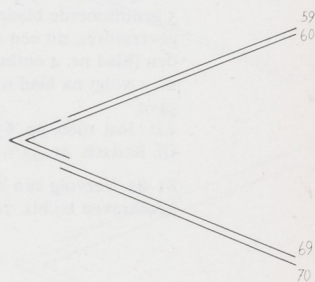
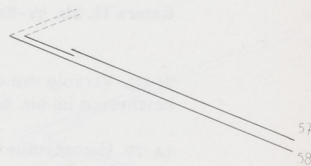
blz. 67: prent met watermerk als blz. 60.

blz. 68: prent, geen watermerk.

blz. 69: prent, geen watermerk.

blz. 70: prent, geen watermerk.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

 Lijst van de prenten per katern

Katern H, blz. 71–82.

71–73. Vervolg van de serie zoals beschreven bij blz. 60–70.

74–77. Hieronymus Wierix, Herman Jansz. Muller en Hans Collaert naar Gerard van Groeningen, De wonderen van Christus, ca. 1575. Gravures, 8 bladen, met adres van Gerard de Jode, uit een serie van 11 bladen, 1e uitgave.

Lit.: Mielke 1975, nr. 48; Mauquoy-Hendrickx 1978–83 I, pp. 14–15, nrs. 90–100.

78–80. Philips Galle naar Anthonie Blocklandt, *Vrome vrouwen uit de evangeliën*, ca. 1577–79. Gravures, 5 genummerde bladen, zonder uitgeversadres, uit een serie van 6 bladen (blad nr. 4 ontbreekt, blad nr. 1 volgt na blad nr. 3), 1e uitgave.

Lit.: Jost 1960, pp. 63–68, 177–181; Ill. Bartsch, nr. 33:1–5.

81–82. Vervolg van de serie zoals beschreven bij blz. 74–77.

Katern I, blz. 83–102.

83–84. Vervolg van de serie zoals beschreven bij blz. 78–80.

85–86. Vervolg van de serie zoals beschreven bij blz. 74–77.

87. Blanco.

 Opbouw katernen en watermerken papier

Katern H, blz. 71–82.

Drie dubbelvellen.

blz. 71: prent, geen watermerk.
blz. 72: prent, geen watermerk.

blz. 73: prent, geen watermerk.
blz. 74: prent met watermerk: hoge gotische kroon (vergelijk blz. 42–49).

blz. 75: prent met watermerk als blz. 74.

blz. 76: prent met watermerk als blz. 74.

blz. 77: prent met watermerk als blz. 74.

blz. 78: prent met watermerk: hoge gotische kroon.

blz. 79: prent met watermerk als blz. 78.

blz. 80: prent met watermerk als blz. 78.

blz. 81: prent met watermerk als blz. 74(?).

blz. 82: prent met watermerk als blz. 74.

Katern I, blz. 83–102.

Vier dubbelvellen, een los vel en een los vel waarvan een rand is omgevouwen en is meegenaid. Tijdens de restauratie is aan blad 99–100 een strook papier toegevoegd, te zien tussen blz. 84–85. Achterzijden blz. 88–95 bij restauratie niet meer op elkaar geplakt vanwege tekst op de achterzijde.

blz. 83: prent met watermerk als blz. 78.

blz. 84: prent, geen watermerk.

blz. 85: prent met watermerk als blz. 74.

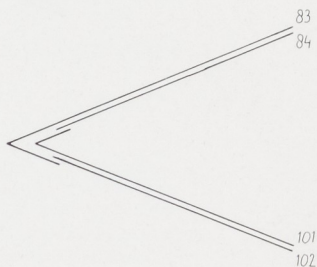
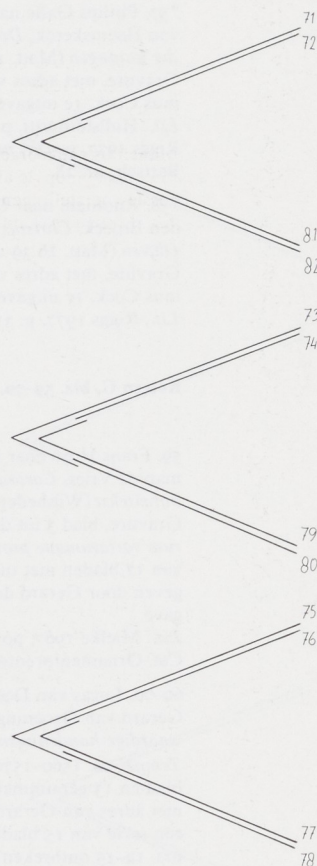
blz. 86: prent met watermerk als blz. 74(?).

blz. 87: blanco vel, geen watermerk.

 Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

*88-95. Hieronymus Wierix, *De passie van Christus*, 1572. Gravures, serie van 16 bladen, met adres van Gerard de Jode, 1e uitgave (op de verso zijden van de bladen zijn Latijnse verzen van Dominicus Mancinus aangebracht, die betrekking hebben op de afgebeelde passie-voorstellingen).
Lit.: Mauquoy-Hendrickx 1978-83 I, pp. 29-31, nrs. 184-199.

96. Blanco.

97. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een bijbeltekst* (variatie op Prediker 12:13), 1557 Gravure, blad 9 uit de serie *Multarum variarumque protractionum*, zoals beschreven bij blz. 59.

**98-101. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De Vier Evangelisten*, 1562. Gravures, serie van 4 bladen, met adres van Hieronymus Cock, 3e uitgave.
Lit.: Hollstein VII, p. 78, nrs. 201-204; ibidem VIII, p. 244, nrs. 302-305; Riggs 1977, p. 342, nr. 127; Ill. Bartsch, nr. 62:1-4.

102. Blanco.

Opbouw katernen en watermerken papier

blz. 88: Twee prenten op aparte aan elkaar gezette vellen, geen watermerken.

blz. 89: Twee prenten op aparte aan elkaar gezette vellen, geen watermerken.

blz. 90: Twee prenten op aparte aan elkaar gezette vellen, geen watermerken.

blz. 91: Twee prenten op aparte aan elkaar gezette vellen, geen watermerken.

blz. 92: Twee prenten op aparte aan elkaar gezette vellen, geen watermerken.

blz. 93: Twee prenten op aparte aan elkaar gezette vellen, geen watermerken.

blz. 94: Twee prenten op aparte aan elkaar gezette vellen, geen watermerken.

blz. 95: Twee prenten op aparte aan elkaar gezette vellen, geen watermerken.

blz. 96: blanco vel met Watermerk: hoge gotische kroon.

blz. 97: blanco vel met opgeplakte tekstprent. Watermerk blanco vel: wapenschild met kroon en letter B. Opgeplakte tekstprent, geen watermerk.

blz. 98: prent met watermerk: niet te identificeren fragment.

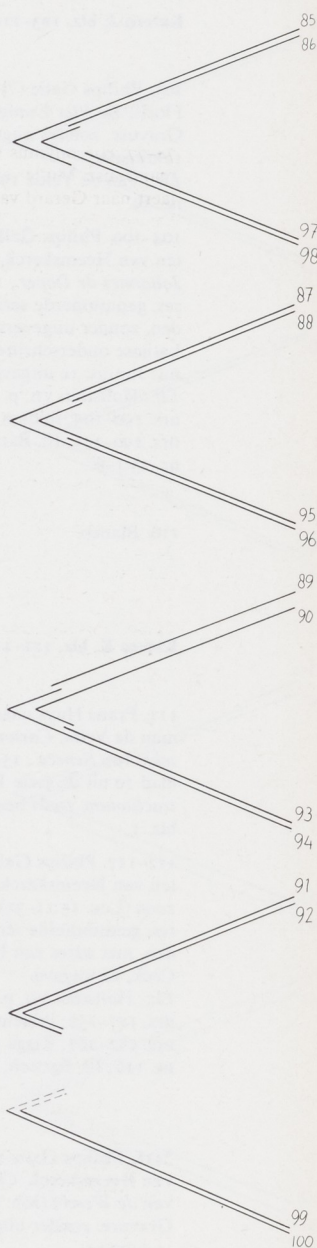
blz. 99: prent, geen watermerk.

blz. 100: prent met watermerk: fragment van een gotische P met vierbladige bloem?

blz. 101: prent met watermerk: fragment van een gotische P met vierbladige bloem?

blz. 102: blanco vel met watermerk: wapenschild met kroon en letter B.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

Katern J, blz. 103–110.

103. Philips Galle (?) naar Frans Floris, *De Vier Evangelisten*, 1566. Gravure, zonder uitgeversadres, 1e uitgave.
Lit.: Van de Velde 1975, p. 404, nr. 39.

104–109. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *Het leven van Johannes de Doper*, 1564. Gravures, genummerde serie van 6 bladen, zonder uitgeversadres met Latijnse onderschriften van Hadrianus Junius, 1e uitgave.
Lit.: Hollstein VII, p. 78, nrs. 190–195; ibidem VIII, p. 244, nrs. 290–295; Ill. Bartsch, nr. 25:1–6.

110. Blanco.

Katern K, blz. 111–118.

111. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een tekst van Seneca*, 1557. Gravure, blad 10 uit de serie *Variarum protractionum*, zoals beschreven bij blz. 1.

112–117. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De verloren zoon* (Luc. 15:11–32), 1562. Gravures, genummerde serie van 6 bladen, met adres van Hieronymus Cock, 2e uitgave.
Lit.: Hollstein VII, p. 77, nrs. 147–152; ibidem VIII, p. 244, nrs. 282–287; Riggs 1977, p. 341, nr. 126; Ill. Bartsch, nr. 31:1–6.

*118. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *Christus het licht van de Wereld* (Joh. 8:12), 1564. Gravure, zonder uitgeversadres, 1e uitgave.
Lit.: Hollstein VII, p. 77, nr. 155; ibidem VIII, p. 244, nr. 289; Ill. Bartsch, nr. 37.

Opbouw katernen en watermerken papier

Katern J, blz. 103–110.

Twee dubbelvellen.

blz. 103: prent met watermerk: hand met manchet en vijfbladige bloem.

blz. 104: prent met watermerk: hand met manchet en vijfbladige bloem.

blz. 105: prent met watermerk als blz. 104.

blz. 106: prent met watermerk als blz. 104.

blz. 107: prent met watermerk als blz. 104.

blz. 108: prent met watermerk als blz. 104.

blz. 109: prent met watermerk als blz. 104.

blz. 110: blanco vel met watermerk: gotische P met driebladige bloem.

Katern K, blz. 111–118.

Twee dubbelvellen.

blz. 111: tekstprent, geen watermerk.

blz. 112: prent met watermerk: hand met manchet en driebladige bloem.

blz. 113: prent met watermerk als blz. 112.

blz. 114: prent met watermerk als blz. 112.

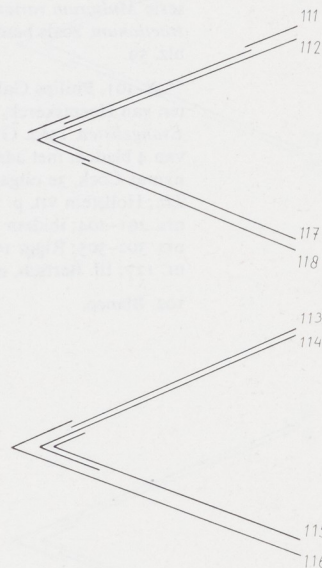
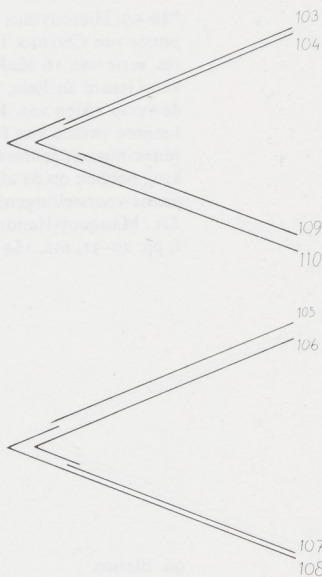
blz. 115: prent met watermerk als blz. 112.

blz. 116: prent met watermerk als blz. 112.

blz. 117: prent met watermerk als blz. 112.

blz. 118: prent, watermerk: kanneltje met oor en kroon met bloemen.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

Katern L, blz. 119-127.

119. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een bijbeltekst* (Joh. 3:16), 1557. Gravure, blad 11 uit de serie *Multarum variarumque protractionum*, zoals beschreven bij blz. 59.

120-125. Herman Jansz. Muller naar Gerard van Groeningen, *De parabel van de nutte en de onnutte knecht* (Matt. 25:14-30), ca. 1570. Gravures, genummerde serie van 6 bladen, met adres van Gerard de Jode, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein XIV, p. 102, nrs. 64-69; Mielke 1975, nr. 49.

126. Blanco.

Katern M, blz. 127-134.

127. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een bijbeltekst* (Rom. 14:10-13), 1557. Gravure, blad 5 uit de serie *Multarum variarumque protractionum*, zoals beschreven bij blz. 59.

128-133. Dirck Volkertsz. Coornhert naar Maarten van Heemkerck, *De gelijkenis van het koninklijk bruilofsmaal ofte wel de onwillige genodigden* (Matt. 22:1-14; Luc. 14:12-24), 1558-1559. Gravures, genummerde serie van 6 bladen, met adres van Hieronymus Cock, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein IV, p. 229, nrs. 101-106; ibidem VIII, p. 239, nrs. 99-104; Riggs 1977, p. 338, nr. 111.

134. Herman Jansz. Muller naar Maarten van Heemskerck, *De acht zaligsprekingen* (Matt. 5:3-11), ca. 1566. Gravures, 6 genummerde bladen uit een serie van 8 bladen (bladen nrs. 4-5 ontbreken), zonder uitgevers adres, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein VIII, p. 246, nrs. 402-409; ibidem XIV, p. 101, nrs. 9-16.

Opbouw katernen en watermerken papier

Katern L, blz. 119-126.

Twee dubbelvellen.

blz. 119: blanco vel met opgeplakte tekstprent. Watermerk blanco vel: wapenschild met kroon en letter B (vergelijk blz. 97 en 102). Tekstprent, geen watermerk.

blz. 120: prent met watermerk: bok op tekstkader.

blz. 121: prent, geen watermerk.

blz. 122: prent, geen watermerk.

blz. 123: prent met watermerk als blz. 120.

blz. 124: prent met watermerk als blz. 120.

blz. 125: prent met watermerk als blz. 120.

blz. 126: blanco vel met watermerk: wapenschild met kroon en letter B (vergelijk blz. 97, 102 en 119).

Katern M, blz. 127-134.

Twee dubbelvellen.

blz. 127: tekstprent, geen watermerk.

blz. 128: prent met watermerk: kannetje met oor en kroon met bloemen.

blz. 129: prent met watermerk als blz. 128.

blz. 130: prent met watermerk als blz. 128.

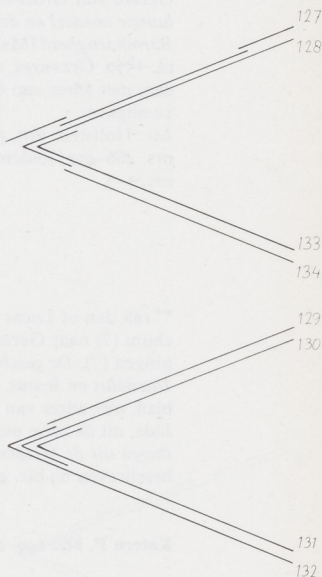
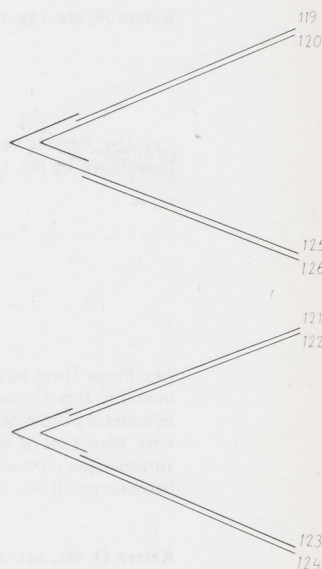
blz. 131: prent met watermerk als blz. 128.

blz. 132: prent met watermerk als blz. 128.

blz. 133: prent, geen watermerk.

blz. 134: prent met watermerk: niet geïdentificeerd.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

Katern N, blz. 135-140.

135-139: Vervolg van de serie zoals beschreven bij blz. 134.

140. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een bijbeltekst* (Joh. 4:24), 1557. Gravure, blad 4 uit de serie *Multarum variarumque protractionum*, zoals beschreven bij blz. 59.

Katern O, blz. 141-148.

*141-147. Pieter Nagel naar Gerard van Groeningen (?), *Het laatste oordeel en de Werken van Barmhartigheid* (Matt. 25:32-47), ca. 1570. Gravures, serie van 7 bladen, met adres van Gerard de Jode, 1e uitgave.
Lit.: Hollstein VIII, p. 246, nrs. 466-472; ibidem XIV, p. 126, nrs. 1-7.

**148. Jan of Lucas van Doetechum (?) naar Gerard van Groeningen (?), *De geschiedenis van Daedalus en Icarus*, ca. 1570. Ets, blad, met adres van Gerard de Jode, uit de serie met *Voorstellingen uit de Metamorfofen*, zoals beschreven bij blz. 40.

Katern P, blz. 149-160.

149. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een bijbeltekst* (Jac. 1:27), 1557. Gravure, blad 12 uit de serie *Multarum variarumque protractionum*, zoals beschreven bij blz. 59.

Opbouw katernen en watermerken papier

Katern N, blz. 135-140.

Een dubbelvel en een los vel waarvan de rand is omgevouwen en meegenaaid.

blz. 135: prent met watermerk: hoge gotische kroon.
blz. 136: prent met watermerk als blz. 135.
blz. 137: prent met watermerk als blz. 135.
blz. 138: prent met watermerk als blz. 135.
blz. 139: prent met watermerk als blz. 135.
blz. 140: tekstprent, geen watermerk.

Katern O, blz. 141-148.

Twee dubbelvellen.

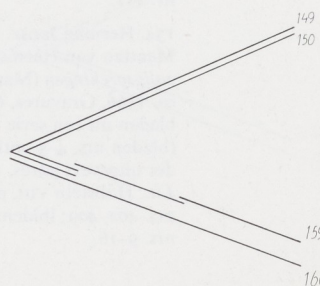
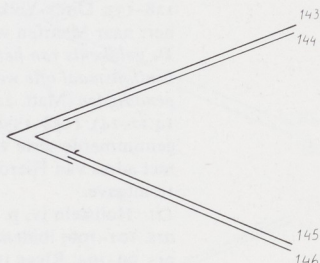
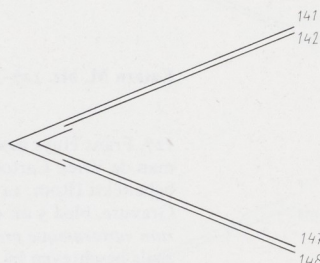
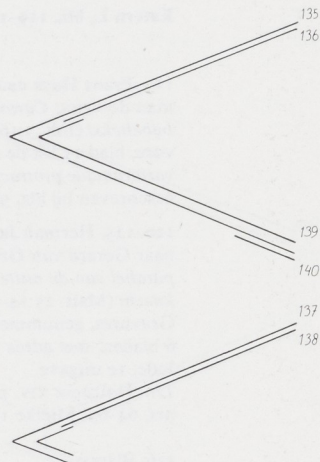
blz. 141: prent met watermerk: slang (opgeplakte prent).
blz. 142: prent met watermerk: kannetje met oor en kroon met bloemen.
blz. 143: prent met watermerk als blz. 142.
blz. 144: prent met watermerk als blz. 142.
blz. 145: prent met watermerk als blz. 142.
blz. 146: prent met watermerk als blz. 142.
blz. 147: prent met watermerk als blz. 142(?).
blz. 148: prent, watermerk: hoge gotische kroon (opgeplakte prent).

Katern P, blz. 149-160.

Drie dubbelvellen.

blz. 149: blanco vel met opgeplakte tekstprent. In beide geen watermerk.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

*150-153. Pieter Nagel (?) naar Gerard van Groeningen (?), *De Vier Kerkvaders*, ca. 1570-1580. Gravures, genummerde serie van 4 bladen, met adres van Gerard de Jode, 1e uitgave.

Lit.: Lasarte en Casanovas 1963-66. p. 193, nrs. 38-41.

*154. Anoniem naar Maarten van Heemskerck, *De terugkeer van de verspieders uit het beloofde land* (Num. 13:1-39), ca. 1555. Gravure, met adres van Hieronymus Cock, 1e uitgave.

Lit.: Riggs 1977, p. 343, nr. 134.

*155. Anoniem, *De enge poort en de smalle weg* (Matt. 7:13-14), ca. 1565.

Gravure, 1e blad, met adres van Hieronymus Cock, uit een serie van 2 bladen, 1e uitgave.

Lit.: Riggs 1977, p. 375, nr. 258.

156-159. Frans Huys, *De Sibyllen*. Gravures, 8 bladen, zonder uitgeversadres, uit een serie van 10 bladen.

Lit.: Hollstein IX, p. 162, nrs. 4-13.

160. Philips Galle (?) naar Maarten van Heemskerck, *Maria Magdalena*, ca. 1560. Gravure, blad met adres van Martinus Peeters uit de serie *Voortreffelijke vrouwen uit de Bijbel*, zoals beschreven bij blz. 33.
Lit.: Ill. Bartsch, nr. 63:8.

Katern Q, blz. 161-168.

161. Philips Galle (?) naar Maarten van Heemskerck, *Maria moeder van Christus*, ca. 1560. Gravure, blad met adres van Martinus Peeters uit de serie *Voortreffelijke vrouwen uit de Bijbel*, zoals beschreven bij blz. 33.

Lit.: Ill. Bartsch, nr. 63:7.

Opbouw katernen en watermerken papier

blz. 150: prent met watermerk: niet geïdentificeerd.

blz. 151: prent, geen watermerk.

blz. 152: prent met watermerk als blz. 150.

blz. 153: prent met watermerk als blz. 150(?).

blz. 154: prent met watermerk: kannetje met oor en kroon met bloemen.

blz. 155: prent met watermerk: kannetje met oor en kroon met bloemen als 154(?). (Tussen verso zijde blz. 155 en recto zijde blz. 156 bevond zich de prent van Peter Warnersz.).

blz. 156: twee prenten op aparte, aan elkaar gezette vellen; stuk van een ornamentrand aan de zijde van de voorsnede op de ene prent geplakt. Watermerk: hand met manchet en vijfbladige bloem.

blz. 157: twee prenten op aparte, aan elkaar gezette vellen, watermerken beide prenten als blz. 156.

blz. 158: twee prenten op aparte, aan elkaar gezette vellen, watermerken beide prenten als blz. 156.

blz. 159: twee prenten op aparte, aan elkaar gezette vellen, watermerken beide prenten als blz. 156.

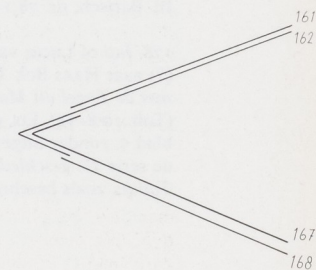
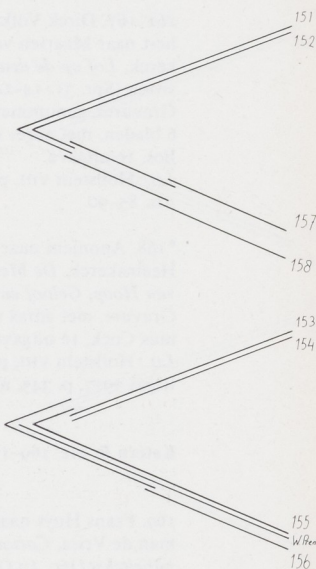
blz. 160: prent met watermerk: kannetje met oor en kroon met bloemen, als blz. 33 en 56.

Katern Q, blz. 161-168.

Twee dubbelvellen.

blz. 161: prent met watermerk: kannetje met oor en kroon met bloemen.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

162–167. Dirck Volkertsz. Coornhert naar Maarten van Heemskerck, *Lof op de deugdzame huisvrouw* (Spr. 31: 14–24, 12:4), 1555. Gravures, genummerde serie van 6 bladen, met adres van Cornelis Bos, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein VIII, p. 239, nrs. 85–90.

*168. Anoniem naar Maarten van Heemskerck, *De Mens te midden van Hoop, Geloof en Liefde*, 1562. Gravure, met adres van Hieronymus Cock, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein VIII, p. 248, nr. 597; Riggs 1977, p. 345, nr. 144.

Katern R, blz. 169–178.

169. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een bijbeltekst* (Jac. 3:13), 1557. Gravure, blad 13 uit de serie *Multarum variarumque protractionum*, zoals beschreven bij blz. 59.

**170–173. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De drie standen*, ca. 1565–1570. Gravures, genummerde serie van 4 bladen, zonder uitgeversadres, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein VIII, p. 248, nrs. 584–587; Ill. Bartsch, nr. 71:1–4.

*174–177. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De vier uitersten*, 1569. Gravures, genummerde serie van 4 bladen, zonder uitgeversadres, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein VIII, p. 248, nrs. 564–567; Ill. Bartsch, nr. 78:1–4.

178. Jan of Lucas van Doetechum (?) naar Hans Bol, *Tobias vertrekt met de Engel uit Medië naar Huis* (Tob. 10:8–14). Ets, genummerd blad 5, zonder uitgeversadres, uit de serie *De geschiedenis van Tobias*, zoals beschreven bij blz. 32.

Opbouw katernen en watermerken papier

blz. 162: prent, geen watermerk.
blz. 163: prent met watermerk: bok op tekstkader.

blz. 164: prent met watermerk als blz. 163.

blz. 165: prent met watermerk als blz. 163.

blz. 166: prent met watermerk als blz. 163.

blz. 167: prent, geen watermerk.

blz. 168: prent, geen watermerk.

Katern R, blz. 169–178.

Drie dubbelvellen.

blz. 169: blanco vel met opgeplakte tekstprent. In beide geen watermerk.

blz. 170: prent met watermerk: hand met manchet en vijfbladige bloem (vergelijk blz. 103).

blz. 171: prent met watermerk als blz. 170.

blz. 172: prent met watermerk als blz. 170.

blz. 173 recto: prent met watermerk als blz. 170.

blz. 173 verso: blanco zijde van blz. 173 recto.

blz. 174 recto: blanco zijde van blz. 174 verso.

blz. 174 verso: prent, geen watermerk.

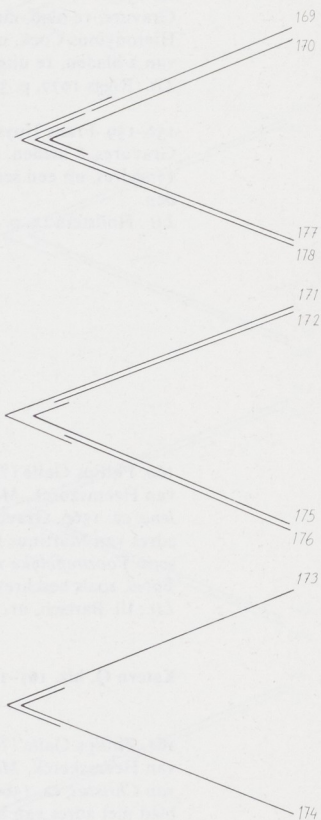
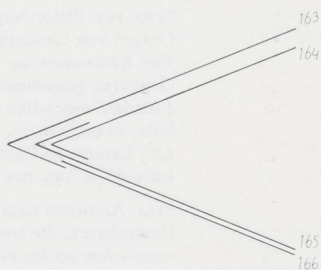
blz. 175: prent, geen watermerk.

blz. 176: prent, geen watermerk.

blz. 177: prent, geen watermerk.

blz. 178: prent met watermerk: hoge gotische kroon.

schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

Katern S, blz. 179–190.

179. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met titelblad*, 1557. Gravure, titelblad van de serie *Variarum protractionum*, zoals beschreven bij blz. 1.

180–183. Hieronymus Wierix naar Gerard van Groeningen (?), *De vier koninkrijken uit het visioen van Daniël* (Dan. 7:1–28). Gravures, genummerde serie van 4 bladen, met adres van Gerard de Jode, 1e uitgave.

Lit.: Mauquoy-Hendrickx 1978–83, II, p. 293, nrs. 1632–1635.

**184. Jan of Lucas van Doetechum (?) naar Gerard van Groeningen (?), *Hermafrodite en Salmacis*. Ets, blad uit de serie met *Voorstellingen uit de Metamorfofen*, zoals beschreven bij blz. 40.

185. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met tekst van Justinus*, 1557. Gravure, blad 6 uit de serie *Variarum protractionum*, zoals beschreven bij blz. 1.

186–189. Herman Jansz. Muller naar Maarten van Heemskerck, *De vier temperamenten*, 1566. Gravures, genummerde serie van 4 bladen, zonder uitgeversadres, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein VIII, p. 246, nrs. 438–441; ibidem XIV, p. 103, nrs. 111–114; Veldman 1986, pp. 82–87, nrs. 10:1–4.

**190. Jan of Lucas van Doetechum (?) naar Gerard van Groeningen (?), *De geschiedenis van Pyramus en Thisbe*. Ets, blad uit de serie met *Voorstellingen uit de Metamorfofen*, zoals beschreven bij blz. 40.

Opbouw katernen en watermerken papier

Katern S, blz. 179–190.

Drie dubbelvellen.

blz. 179: tekstprent, watermerk: contramerk(?), ligatuur SI.

blz. 180: prent met watermerk: hoge gotische kroon (vergelijk blz. 42–49).

blz. 181: prent met watermerk als blz. 180.

blz. 182: prent met watermerk als blz. 180.

blz. 183: prent met watermerk als blz. 180.

blz. 184: prent, geen watermerk.

blz. 185: prent, geen watermerk.

blz. 186: prent, geen watermerk.

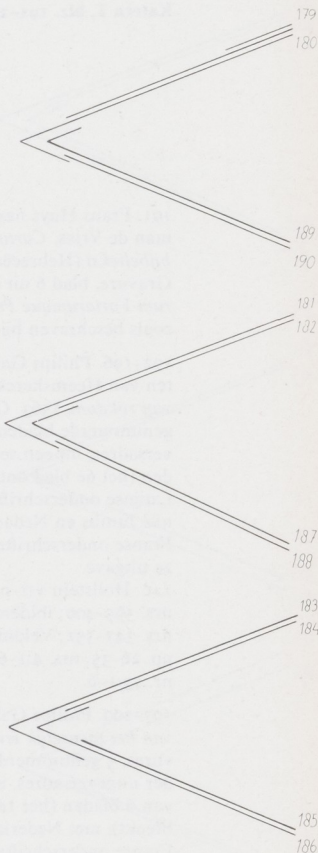
blz. 187: prent, geen watermerk.

blz. 188: prent, geen watermerk.

blz. 189: prent, geen watermerk.

blz. 190: prent met watermerk: hoge gotische kroon.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

Katern T, blz. 191–200.

191. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met een bijbeltekst* (Hebreeën 13:14), 1557. Gravure, blad 6 uit de serie *Multarum Variarumque Protractionum*, zoals beschreven bij blz. 59.

192–196. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De ellende van rijkdom*, 1563. Gravures, 5 genummerde bladen, zonder uitgeversadres, uit een serie van 6 bladen (het 6e blad ontbreekt), met Latijnse onderschriften van Hadrianus Junius en Nederlandse en Franse onderschriften in boekdruk, 2e uitgave.

Lit.: Hollstein VII, p. 79, nrs. 395–400; ibidem VIII, p. 244, nrs. 347–352; Veldman 1986, pp. 26–35, nrs. 4:1–6; Ill. Bartsch, nr. 73:1–6.

197–200. Philips Galle, *De ellende van het menselijk leven*, 1563. Gravures, 5 genummerde bladen, zonder uitgeversadres, uit een serie van 6 bladen (het 1e blad ontbreekt), met Nederlandse en Franse onderschriften in boekdruk, 2e uitgave.

Lit.: Ill. Bartsch, nr. 72:1–6.

Katern U, blz. 201–212.

201. Vervolg van de serie zoals beschreven bij blz. 197–200.

202–207. Philips Galle (?) naar Maarten van Heemskerck, *De beloning van vlij arbeid*, 1572. Gravures, genummerde serie van 6 bladen, met adres van Philips Galle en Nederlandse en Franse onderschriften in boekdruk, 2e uitgave.
Lit.: Hollstein VIII, p. 248, nrs. 578–583.

Opbouw katernen en watermerken papier

Katern T, blz. 191–200.

Twee en een half dubbelvel. Het halve dubbelvel is oorspronkelijk wel een dubbelvel geweest, dit is te zien aan de stroken die aan de rugzijde van het blad geplakt zijn. Op deze plek is tijdens de restauratie een blanco vel toegevoegd.

blz. 191: blanco vel met opgeplakte tekstprent. Watermerk blanco vel: gotische P met driebladige bloem. tekstprent, geen watermerk.

blz. 192: prent met watermerk: gotische P met vierbladige bloem.

blz. 193: prent met watermerk: fragment gotische P met vierbladige bloem, als blz. 192.

blz. 194: prent met watermerk: fragment gotische P met vierbladige bloem, als blz. 192.

blz. 195: prent, geen watermerk.

blz. 196: prent, geen watermerk.

blz. 197: prent met watermerk: hoge gotische kroon.

blz. 198: prent met watermerk als blz. 197.

blz. 199: prent met watermerk als blz. 197.

blz. 200: prent, geen watermerk.

Katern U, blz. 201–212.

Drie dubbelvellen.

blz. 201: prent, geen watermerk.

blz. 202: prent, geen watermerk.

blz. 203: prent, geen watermerk.

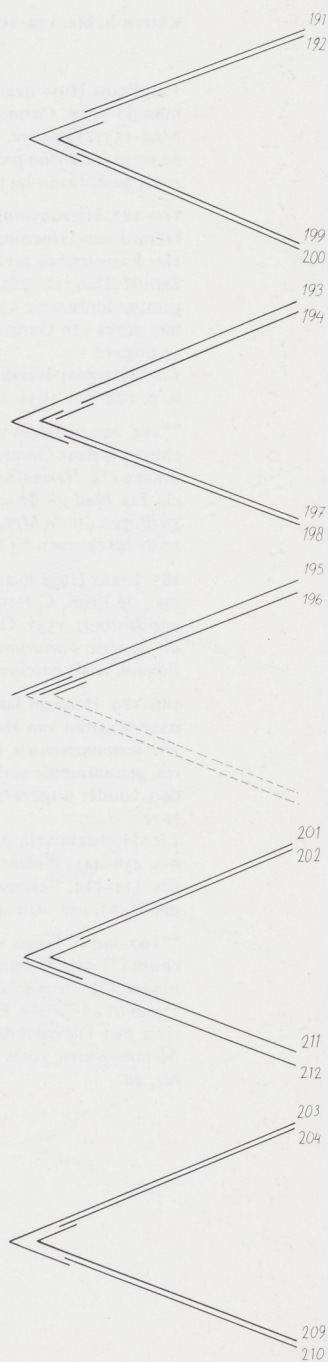
blz. 204: prent, geen watermerk.

blz. 205: prent, geen watermerk.

blz. 206: prent, geen watermerk.

blz. 207: prent, geen watermerk.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

208–211. Philips Galle, *Het lot van de luiaard* (Spr. 6 : 6–11, 24 : 30–34, 20:4), ca. 1565. Gravures, genummerde serie van 4 bladen, zonder uitgeversadres, 1e uitgave.

Lit.: Ill. Bartsch, nr. 74:1–4.

212. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *Pyramus en Thisbe*, ca. 1569. Gravure, zonder uitgeversadres, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein VII, p. 78, nrs. 295; ibidem VIII, p. 245, nrs. 369; Ill. Bartsch, nr. 93.

Katern V, blz. 213–220.

213. Frans Huys naar Hans Vredeman de Vries, *Cartouche met tekst van Valerius Maximus*, 1557. Gravure, blad 9 uit de serie *Variarum protractionum*, zoals beschreven bij blz. 1.

214–219. Philips Galle naar Maarten van Heemskerck, *De triomfen van Petrarca*, ca. 1565. Gravures, genummerde serie van 6 bladen, zonder uitgeversadres, met Latijnse onderschriften van Hadrianus Junius, 1e uitgave.

Lit.: Hollstein VII, nrs. 389–394; ibidem VIII, nrs. 341–346; Ill. Bartsch, nr. 77:1–4; Veldman 1986, pp. 58–66, nrs. 7:1–4.

220. Blanco.

Katern W, blz. 221–232.

221–231. Johannes en Lucas van Doetechum naar Hans Vredeman de Vries, *Fonteinen*, 1568. Etsen, titelblad en 10 bladen, met adres van Gerard de Jode, uit een serie van 18 bladen, 1e uitgave.

Lit.: Mielke 1967, p. 39, XVII, (2); Cat. Ornamentprenten, nr. 175: 1–18.

Opbouw katernen en watermerken papier

blz. 208: prent, geen watermerk.
blz. 209: prent, geen watermerk.
blz. 210: prent, geen watermerk.
blz. 211: prent, geen watermerk.

blz. 212: prent, geen watermerk.

Katern V, blz. 213–220.

Twee dubbelvellen.

blz. 213: blanco vel met opgeplakte tekstprent. In beide geen watermerk.

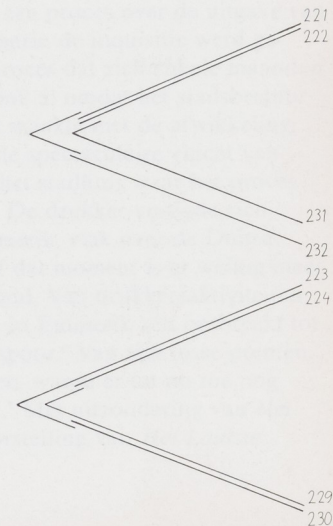
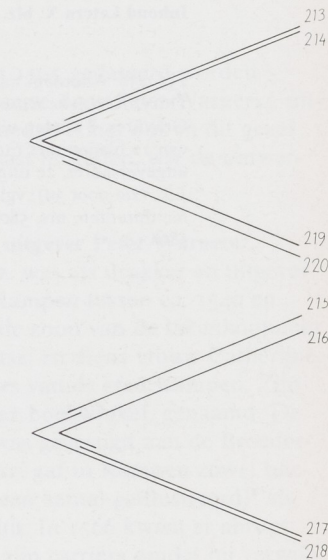
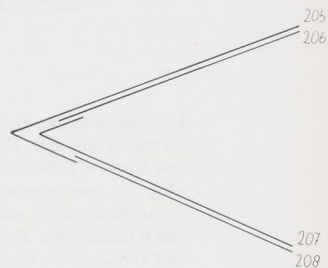
blz. 214: prent, geen watermerk.
blz. 215: prent met watermerk: hand met manchete en vijfbladige bloem (vergelijk blz. 103).
blz. 216: prent met watermerk als blz. 215.
blz. 217: prent met watermerk als blz. 215.
blz. 218: prent met watermerk als blz. 215.
blz. 219: prent, geen watermerk.
blz. 220: blanco vel, geen watermerk.

Katern W, blz. 221–232.

Drie dubbelvellen.

blz. 221: titelblad met watermerk: eenhoorn (vergelijk blz. 52–55).
blz. 222: prent met watermerk als blz. 221.
blz. 223: prent met watermerk als blz. 221.
blz. 224: prent met watermerk als blz. 221.
blz. 225: prent, geen watermerk.
blz. 226: prent met watermerk als blz. 221.
blz. 227: prent met watermerk als blz. 221.
blz. 228: prent met watermerk als blz. 221.
blz. 229: prent met watermerk als blz. 221.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Lijst van de prenten per katern

232. Jan of Lucas van Doetechum (?) naar Hans Bol, *Het huwelijk van Sara en Tobias* (Tob. 7:15-20), 1565. Ets, genummerd blad 4, zonder uitgeversadres, uit een serie van 6 bladen met *De geschiedenis van Tobias*, zoals beschreven bij blz. 32.

Inhoud katern X, blz. 233-236.

233-236. Anoniem naar Leonard Thiry, *Klassieke Ruines*, ca. 1565. Gravures, 8 bladen uit een serie van 12 bladen met titelblad, zonder uitgeversadres, 2e uitgave. *Lit.*: (zie noot 39); vgl. Cat. Orna-mentprenten, nrs. 580:1-11 en 580A.

Opbouw katernen en watermerken papier

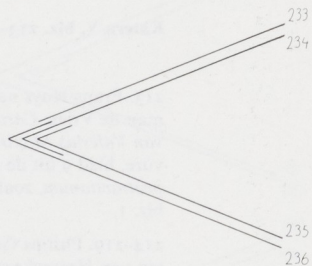
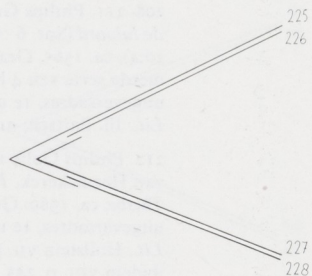
blz. 230: prent met watermerk als blz. 221.
blz. 231: prent met watermerk als blz. 221.
blz. 232: prent met watermerk: hoge gotische kroon (vergelijk blz. 178).

Katern X, blz. 233-236.

Een dubbelvel.

blz. 233: twee prenten op een blad gedrukt met watermerk: gotische P met vierbladige bloem.
blz. 234: twee prenten op een blad gedrukt met watermerk als blz. 233.
blz. 235: twee prenten op een blad gedrukt met watermerk als blz. 233.
blz. 236: twee prenten op een blad gedrukt met watermerk als blz. 233.

Schematische tekeningen van de dubbelvellen

Karin van Schaik-Scheers

Een houtsnede met *Christus aan het kruis als Goede Herder* uitgegeven door Peter Warnersz.

De ontdekking van een – tot dusverre onbekende – zestiende-eeuwse houtsnede, die tussen twee gravures was geplakt¹, vormde een grote verrassing bij de restauratie van het z.g. *Heemskerck-album* (afb. 1).

Op de met de hand ingekleurde houtsnede is de gekruisigde Christus als Goede Herder afgebeeld. Rondom de voorstelling staan Nederlandse bijbelteksten en het geheel wordt omsloten door decoratieve ornamentranden. De prent draagt als titel: *Verblijft u mit my: want ick mijn verloren Schaep gevonden hebbe*, een bijbelpassage uit het evangelie van Lucas die betrekking heeft op de gelijkernis van 'Het verloren schaap' (Lucas 15:3–7). De tekst links van de afbeelding verwijst naar dezelfde gelijkernis maar dan in de versie van de evangelist Matteüs (18:12–14). Rechts van de voorstelling is een passage uit het evangelie van Johannes opgenomen die verband houdt met de gelijkernis van 'De Goede Herder' (Johannes 10:11–16). Onder de voorstelling is het laatste vers uit Psalm 119 geciteerd (zie voor de transcriptie van de teksten p. 221).² Geheel links aan de onderzijde van het blad staat het colofon: *Gheprent toe Campen/ by my Peter Warnerssoen*. Het blad is aan de rechterzijde afgesneden waardoor een gedeelte van de tekst en de ornamentale rand zijn weggevallen. De houtsnede is met behulp van sjablons gekleurd hetgeen erop wijst dat dergelijke ingekleurde afdrucken in een grote oplage vervaardigd werden. De houtsnede moet tus-

sen ca. 1550 en 1565 gedateerd worden.³ Zoals bij de meeste door Peter Warnersz. uitgegeven houtsneden is het ook in dit geval niet mogelijk vast te stellen, wie de ontwerper is geweest.

De drukker en uitgever Peter Warnersz.

Peter Warnersz. was als drukker en uitgever werkzaam in Kampen tussen ca. 1540 en 1566. Hij was de zoon van de lakenkoopman Warner Robertsz. en diens vrouw Catherijne, gegoede burgers van de stad Kampen. Zijn drukkerij, annex boekwinkel, genaamd 'De Witte Valck', was gevestigd aan de Broederstraat. Warnersz. gaf in Kampen zowel boeken (waarvan een aantal geïllustreerd)⁴ als losse prenten uit. In 1566 kwam er abrupt een einde aan zijn carrière omdat hij verwikkeld raakte in een proces over de uitgave van een pamflet waarin de inquisitie werd gehokeld.⁵ Het proces dat zich enkele maanden voortsleepte, ook al omdat het stadsbestuur niet veel haast maakte met de afwikkeling, eindigde met de spectaculaire vlucht van Warnersz. uit het stadhuis waar het proces gevoerd werd. De drukker vestigde zich daarna in Emmerik, vlak over de Duitse grens en vanaf dat moment is er weinig meer over hem bekend. Van drukkersactiviteiten van Warnersz. in Emmerik zelf ontbreekt tot op heden elk spoor.⁶ Van zijn losse prenten, alle houtsneden, waren er tot nu toe nog twaalf bekend.⁷ Met uitzondering van één prent, een voorstelling van *Het Laatste*